

KUBINYI ANDRÁS

Városhálózat a késő középkori Kárpát-medencében

A késő középkori Kárpát-medence városhálózatának rekonstrukciója nem könnyű feladat, kérdéses ugyanis, hogy mely városokat kell figyelembe vennünk. A Hármaskönyv III. rész 8. cím meghatározása szerint: „városnak nevezzük mintegy a polgárok egyetemét, mely sok népből gyűlt össze. A város pedig házaknak és utcáknak a szükséges falakkal és erődítésekkel körülkerített sokasága, mely a jó és tisztességes életre való kiváltságokkal bír.”¹ Az összetett jellegű definíció a várost polgárokból álló, népes, sűrűn beépített, erődített és kiváltságokkal ellátott helynek tartja. Bár ez a fogalmazás érvényes földesúri városokra is (például Pécsre vagy Késmárkra), az idézett cím folytatásából kiderül, hogy Werbőczy a polgárok jogait tárgyalva csak a király szabad városaira gondolt.² Mályusz Elemér már 1926-ban – név nélkül ugyan – kritizálta Csánki Dezsőt, aki történelmi földrajzában a mezővárosokat városként taglalta.³ 1927-ben egy német nyelvű tanulmányában a városi polgársággal foglalkozva arra mutatott rá, hogy 1514 után nincs különbség a mezővárosok és a falvak lakói közt, mert mindannyian jobbágyok, és csak a fallal övezett királyi városok lakói polgárok, csupán nekik volt országgyűlési képviselük.⁴ Ez lényegében megfelelt Werbőczy jogász nézetének, és tovább hatott a magyar történettudományban. Így nem véletlen, hogy Szűcs Jenő 1955-ben kiadott kitűnő könyve csak 25-30 valóságos városról beszél a 15. századi Magyarországon.⁵ A nyolc, a tárnokmester fellebbezési joghatósága alá tartozó szabad királyi várost, a személynökhöz fellebbezőket, az ún. alsó-magyarországi bányavárosokat és Nagybányát, az erdélyi szász városokat és Kolozsvárt, továbbá Gréchegyet (azaz Zágráb királyi várost) számítva valóban ennyi királyi szabad és

1 *Werbőczy István*: Tripartitum. A dicsőséges magyar királyság szokásjogának hármaskönyve. Latin–magyar kétnyelvű kiadás. Bp. 1990. 492–493.

2 *Werbőczy I.*: i. m. 492–506. (III. rész, 8–19. cím.)

3 *Mályusz Elemér*: Az 1514. évi jobbágháború okai. Társadalomtudomány 6(1926) 375–379.

4 *Elemér Mályusz*: Geschichte des Bürgertums in Ungarn. Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte 20(1927) 372–373., 394–395.

5 *Szűcs Jenő*: Városok és kézművesség a XV. századi Magyarországon. Bp. 1955. 19.

hasonló jogállású bánya- és erdélyi szász város volt ekkor az országban.⁶ Térképre vetítve az említett városokat, különös képet kapunk. A Zágráb – Székesfehérvár – Buda – Pest – Kassa – Nagybánya – Kolozsvár – Nagyszeben vonaltól délre eső területen nincs egyetlen „valóságos” város sem (leszámítva a fallal nem övezett Szegedet, amelynek a királyi szabad városok közé való sorolását egyesek – szerintem indokolatlanul – megkérdőjelezik⁷). Ez nehezen képzelhető el.

A város fogalmának értelmezése

Mályusz és követői nézetei egybecsengenek Werbőczyével, és jogi alapú városfogalmat alkalmaznak. A „város” mibenlétének a definíciója szinte lehetetlen, különböző megközelítések jöhetnek szóba, amelyek közül a jogi csak egyik, még ha talán a legrégebb is. Szóba jöhetnek ezenkívül – többek közt – gazdasági, népességstatisztikai, topográfiai (beleértve nemcsak a beépítés módját, hanem az erődítetttséget is), terminológiai meghatározások.⁸ Máig hat a történetírásban a nagy szociológus, Max Weber 1921-ben kiadott posztumusz és nem végleges szö-

6 Mivel szűkebb értelemben csak a tárnoki városok számítottak szabad királyi városnak, alakítottam ki a tágabb értelmű királyi szabad város kifejezést. Megjegyzendő, hogy a Hármaskönyv fent idézett, III. rész 8. címében említett személynöki városoknál a szakirodalomban vitatott, hogy csak az ott felsorolt Székesfehérvár, Esztergom és Lőcse számítható-e közéjük, vagy a koronabirtokok között az 1514:3. tc.-ben felsorolt további négy is. Corpus Juris Hungarici. Magyar Törvénytar. 1000–1526. évi törvénycikkék. Fordították és jegyzetekkel ellátták Nagy Gyula, Kolosvári Sándor, Óvári Kelemen, Márkus Dezső. Bp. 1899. 708. Jobb kiadása, törvénycikkszámítás nélkül: Monumenta Rusticorum in Hungaria rebellium anno MDXIV. Maiorem partem collegit Antonius Fekete Nagy. Edd. Victor Kenéz et Ladislaus Solymosi atque in volumen redegit Geisa Érszegi. Bp. 1979. (Publicationes Archivi Nationalis Hungarici II/12.) 256–257. A fenti kérdésekre részletesebben: *Kubinyi András*: „Szabad királyi város” – „királyi szabad város”? Sajtó alatt a Fővárosi Levéltár kiadványában.; *Timon Ákos*: Magyar alkotmány és jogtörténet különös tekintettel a nyugati államok jogfejlődésére. Bp. 1919. 750. „közjogilag szabad városoknak” nevezte a fentieket, amit el is tudok fogadni.

7 Ld. az előző jegyzetben idézett tanulmányomban részletesen.

8 A könyvtárnyi irodalomból csak két összefoglalás jellegű munkát idézek a német szakirodalomból. *Carl Haase*: Stadtbegriff und Stadtentstehungsschichten in Westfalen. (Überlegungen zu einer Karte der Stadtentstehungsschichten.) In: Die Stadt des Mittelalters. Hrsg. von Carl Haase. Bd. I. Begriff, Entstehung und Ausbreitung. Darmstadt, 1969. (Wege der Forschung Bd. CCXLI-II.) 62–76.; *Eberhard Isenmann*: Die deutsche Stadt im Spätmittelalter. 1250–1500. Stadtgestalt, Recht, Stadregiment, Kirche, Gesellschaft, Wirtschaft. Stuttgart, 1988. 19–25.; Megjegyzem, hogy a Lexikon des Mittelalters. Bd. VII. München, Stadt címszava általános része (Kutatásfogalom és -történet) szerzője, Ernst Pitz professzor jól összefoglalja a városfogalom kutatástörténetét, maga azonban nyíltan nem foglal állást. (Pitz saját definíciós kísérletét ld. alább, 25. j.) A magyarországi szakirodalomban a városfogalom nemzetközi kutatástörténetét ismertette *Ladányi Erzsébet*: A városfogalom kutatásának módszertani kérdései. In: A Dunántúl településtörténete. IX. k. Város – mezőváros – városiasodás. Szerk. Solymosi László és Somfai Balázs. Veszprém, 1992. 43–52.; *Uő*: Az önkormányzat intézményei és elméleti alapvetése az európai és hazai városfejlődés korai szakaszában. Bp. 1996. (Studia Theologica Budapestinensia. A Pázmány Péter Katolikus Egyetem Hittudományi Karának sorozata. 15.) 6–23.

veget tartalmazó tanulmánya a városról.⁹ Weber a várossal általában foglalkozott, tehát térben nemcsak a nyugat- (és közép-) európaival, időben pedig a középkorival. Ebből nyilvánvalóvá vált, hogy lehetetlen minden városra egyformán érvényes definíciót adni. A szociológiai megközelítés – nagy helység, sűrűn egymás mellé épített házakkal, ahol az emberek többsége nem ismeri egymást – sem vezet eredményre, hiszen régen nem csak ilyen városok voltak, és ez a megkülönböztetés falvakra is érvényes lehet. Weber ezért két városfogalmat alkalmaz: a gazdasági és a politikai-közigazgatási jellegűt. Az előbbit fejedelmi, fogasztói és termelői városokra osztja, elismerve köztük a földművelő polgárok városait is. A politikai-közigazgatási fogalomhoz tartozik a város területe, az erőd- vagy helyőrségállomás jelleg, a politikai-katonai struktúra, amelyben a városalapítás és -fejlődés lezajlott. Azt is megállapítja, hogy nem minden gazdasági vagy politikai-közigazgatási értelemben vett város egyben község is. A következő megjegyzése elsősorban a nyugati városfogalomra érvényes: „a településnek legalábbis viszonylag erős ipari-kereskedelmi jellege legyen, mégpedig a következő jegyek kíséretében: 1. az erőd; 2. a piac; 3. a saját bíróság és legalább részben a saját jog; 4. az egységes szervezet és ezzel összefüggésben 5. legalább részleges önállóság és öngazgatás, amelyeknek létrehozásában a polgárságnak, mint olyannak része van”.¹⁰ Weber ideáltípusokkal dolgozott, ez azt jelenti, hogy minden alól van kivétel, amelyre olykor fel is hívja a figyelmet. A jelen esetben kritériumokat vázolt fel, amelyekben mind a gazdasági, mind a politikai-közigazgatási városfogalmat felhasználta.

Főként két társtudomány, a földrajz és a régészet hozott új szempontokat a városfogalom értelmezéséhez. Az előbbiből a legfontosabb Walter Christallernek 1933-ban a központi helyekről kiadott könyve.¹¹ Christaller a funkcionális megközelítést tartotta helyesnek, és a többé-kevésbé városi funkciókat ellátó településekre alkalmazta a központi hely fogalmát, ezek között pedig hierarchikus

9 *Max Weber*: Die Stadt. Archiv für Sozialwissenschaften und Sozialpolitik 47(1920/21) 621–722. Megjelent még: *Uő*: Wirtschaft und Gesellschaft. Grundriß der verstehenden Soziologie. 5. Auflage. Besorgt von Johannes Winkelmann. Tübingen, 1972. 727–814. A számunkra legfontosabb fejezete: *Max Weber*: Die Stadt. Begriff und Kategorien, megjelent: Die Stadt des Mittelalters i. m. Bd. I. 34–59. Magyarul ld.: *Max Weber*: Állam. Politika. Tudomány. Tanulmányok. Bp. 1970. (Válogatás Max Weber műveiből II.) 214–367. A Weberről szóló könyvtárny irodalomból ld. pl.: *Horst Callies*: Der Stadtbegriff bei Max Weber. In: Vor- und Frühformen der europäischen Stadt im Mittelalter. Hrsg. von Herbert Jankuhn, Walter Schlesinger, Heiko Steuer. Teil I. Göttingen, 1973. (Abhandlungen der Akademie der Wissenschaften in Göttingen. Philologisch-Historische Klasse. Dritte Folge, Nr. 83.) 56–60.; *Karl-Ludwig Ay*: Max Weber über die Stadt. In: Stadtgeschichtsforschung. Aspekte, Tendenzen, Perspektiven. Hrsg. von Fritz Mayrhofer. Linz/Donau, 1993. (Beiträge zur Geschichte der Städte Mitteleuropas. Bd. XII.) 69–80. Itt szó van a szerző halála után kiadott Weber-kézirat forráskritikájáról is.

10 *M. Weber*: Állam i. m. 214–230. Az idézet: uo. 230.

11 *Walter Christaller*: Die zentralen Orte in Süddeutschland. Eine ökonomisch-geographische Untersuchung über die Gesetzmäßigkeit der Verbreitung und Entwicklung der Siedlungen mit städtischen Funktionen. Jena, 1933. Új kiadása: Darmstadt, 1968.

térbeli rendet mutatott ki. A szerző 1967-ben egy konferencián a „központi hely”-fogalom megalkotását a következőképpen adta elő: „A »központi hely«-fogalom számomra egészen egyszerűen szükségmegoldás volt. Egy semleges fogalmat kerestem, amely alatt éppúgy lehet érteni egy várost a maga funkcióival, mint egy mezővárost (*Marktflecken*) és falut is, amely ugyanazon funkciókkal rendelkezik.”¹² Christaller a 20. század központi helyeivel foglalkozott, és felfigyelt arra, hogy egy falunak is lehetnek központi funkciói, nem csak egy városnak. Az elmélet és az általa bevezetett fogalom azonban a korai korszakokra is alkalmazható.¹³

A magyar földrajztudós Mendöl Tibor – részben Christallerre építő – definíciója: „A város a területi munkamegosztás jellegzetes településformája, mégpedig a területi munkamegosztásban a központi – tehát vagy a területet intenzívebben kihasználó, vagy pedig a kevésbé mindennapi szükségleteket ellátó – tevékenységekre specializálódott település.” Hozzáteszi, hogy „minél többfajta nem mindennapi tevékenység tömörül valahol, annál inkább lesz ez a hely város. Másrészt minél magasabb fokú (minél kevésbé mindennapi) központi tevékenységek összpontosulnak valahol, annál magasabb rangú várost jelent az a hely”.¹⁴ Mendöl tehát szintén funkcionális városfogalmat használ, amelyben nem csupán a gazdasági, hanem a központi funkciókra is tekintettel van. A földrajztudományban is kezd azonban olyan álláspont kialakulni, amely a városfogalom definícióját nem tartja lehetségesnek. Denecke azt írta, hogy a földrajzosok által használt városelnevezéshez a komplex tárgy következtében annyi tipizáló ismertetőjel kapcsolódott, „hogy egy áttekinthető és általánosan érvényes definíció már nem lehetséges”.¹⁵ Tanulmányához tanulságos táblázatot mellékel, amelyben 1841–1969 között 23 földrajzi munkában alkalmazott 16 definíciós ismertetőjegyet állít egymás mellé. Ezek két csoportra oszlanak: térbeli, formális, statisztikus, illetve szociológiai, gazdasági és funkcionális ismertetőjegyek.¹⁶ Ami számunkra lényeges, hogy bemutat egy osztályozási rendszert a középkor és újkor központi helyi funkcióiról és létesítményeiről. Tíz csoporton belül négy-négy lépcsőt határoz meg. A tíz csoport a következő: A) Politikai és adminisztratív funkciók és létesítmények. B) Igazságügyi létesítmények. C) Védelmi és stratégiai létesítmények. D) Kultikus és egyházi létesítmények. E) Kulturális létesítmények. F) Ellátási funkciók és karitatív létesítmények. G) Mezőgazdasági és

12 Christallernek egy földrajzi konferencián tartott hozzászólásából idézi: *Michael Mitterauer: Markt und Stadt im Mittelalter. Beiträge zur historischen Zentralitätforschung.* Stuttgart, 1980. (Monographien zur Geschichte des Mittelalters Bd. 21.) 22.

13 Christallerre több mint harminc éve a legnagyobb magyar településtörténész, Major Jenő hívta fel a figyelmemet.

14 *Mendöl Tibor: Általános településföldrajz.* Bp. 1963. 28.

15 *Dietrich Denecke: Der geographische Stadtbegriff und die räumlich-funktionale Betrachtungsweise bei Siedlungstypen mit zentraler Bedeutung in Anwendung auf historische Siedlungsepochen.* In: *Vor- und Frühformen i. m. I. Teil,* 33.

16 Uo. 35.

mezőgazdaság-igazgatási létesítmények. H) Kézművesség és ipar. J) A kereskedelem létesítményei. K) Közlekedési funkciók és létesítmények.¹⁷ Denecke tehát funkcionális városfogalmat alkalmaz. Tanulságos a funkciók tíz csoportra és azon belül négy fokra osztása, amelyből azonban – mivel a lényeg a funkció – kimarad a jogi helyzet. Az is megállapítható, ahogy arra a későbbi szakirodalom is rámutatott, hogy Denecke rendszerében bizonyos absztraktság található.¹⁸

A régészet úgy került szembe a kérdéssel, hogy egyre több olyan, a jogi értelemben vett városok megjelenése előtti települést tárnak fel, amelyek mind építkezési formájukban, mind leletanyagukban városiasak. Az archeológia számára tehát a „központi hely”-fogalom fontossá vált. Richard Hodges 1982-ben – német hatásra – rámutatva a „kritériumnyalábok” alkalmazásának szükségességére, bemutat több, angol régész által készített kritériumnyalábot. Egy ókorra érvényes példa: 1. Népeség. 2. Kézműves specializáció. 3. Központi hatalom. 4. Monumentális építészet. 5. Fejlett társadalmi rétegződés. 6. Írásosság. 7. Egzakt tudományok. 8. Naturalisztikus művészet. 9. Rezidencia. A középkorra vonatkozik: 1. Erődítés. 2. Tervezett utcahálózat. 3. Piac. 4. Pénzverde. 5. Autonómia. 6. Központi hely-szerep. 7. Relatívén nagy és sűrű lakosság. 8. Változatos gazdasági alap. 9. Városi típusú telkek és házak. 10. Társadalmi rétegződés. 11. Komplex egyházi szervezet. 12. Ítélezési központ.¹⁹ Ezek a kritériumnyalábok egybeolvasztják a hagyományos városi ismertetőjegyeket és a régészek által kimutatható jelenségeket. A jogi értelemben, azaz kiváltságokkal ellátott város megjelenése előtti városias (preurbánus, protourbánus stb.) településekkel másutt már foglalkoztam.²⁰

Ennek ellenére mégis utalnom kell a problémára, mert – részben a régészeti eredmények alapján – az egyik vezető angol középkori várostörténész, Susan Reynolds²¹ a korábbi történetírás nézeteitől eltérve, a mindjárt említendő saját városdefiníciójára is hivatkozva a következőket írja: „A középkori város képét olyan hosszú ideig határozták meg a nagy itáliai, flandriai és németországi városok, hogy a történészek hosszú időn át egy olyan középkori településnek, amely nem tud városi szabadságokat, alapító okleveleket és városfalakat felmutatni, városként való megnevezéséhez csak vonakodva ereszkedtek le.” Így egyrészt nem fogadja el a „korai város” fogalmát, másrészt azt, hogy valódi városok a

17 Uo. 44–45.

18 M. Mitterauer: i. m. 12.

19 Richard Hodges: Dark Age Economics. The origins of towns and trade A. D. 600–1000. London, 1982. 20–22.

20 Kubinyi András: A magyar várostörténet első fejezete. In: Társadalomtörténeti tanulmányok. Szerk. Fazekas Csaba. Miskolc, 1996. (Studia Miskolcinsula 2.) 36–46. Itt idézem a külföldi szakirodalmat is.; John Schofield–Alan Vince: Medieval Towns. London, 1994. (The Archaeology of Medieval Britain.) 12–22. a jogi kiváltságolás előtti városias településeket, beleértve Pozsonyt is, városnak tekintik.

21 Susan Reynolds: Introduction to the History of English Medieval Towns. Oxford, 1977.

12. század előtt nem léteztek.²² Reynolds szerint a régészet határozottan hozzájárult a városalapítás- és városdefinícióknak az anakronisztikus alkotmányjogi főtogatásból való kiszabadításához, viszont a régészek által alkalmazott kritériumnyalábokkal nem ért egyet.²³ Ehelyett saját városmeghatározást mutat be. Két definíciója nem fedi teljesen egymást. Az első – igen hosszú – valóban definíció jellegű, míg a második a falvakkal veti össze a várost. Lényegük azonban azonos, és két részből áll. Az első szerint a városi lakosság nem annyira a mezőgazdasággal, hanem iparral, kereskedelemmel, valamint valószínűleg adminisztratív, politikai és más jellegű tevékenységekkel is foglalkozik. Mint kereskedelmi központ alkalmas vallási, igazgatási és jogi centrumnak is. A második társadalmi aspektusú: „mind a város, mind az azt körülvevő vidék lakói egymást maguktól elkülönültnek és különbözőnek ismerik el. A városlakók társadalmi egységet képeznek (*form a social unit*), amelyet – noha belsőleg megosztott –, ők és a szomszéd településeken élők (egymástól) elválasztottnak érznek.”²⁴

A nagyon kivonatos külföldi várostörténeti válogatáshoz hozzátennem még Ernst Pitz tanulságos szavait. „A történetírás ezért a [város] szót történeti fogalomként használja, tehát mint egy olyan fogalmat, amelynek definíciója időben és térben változik, és amelyről legfeljebb azt lehet elmondani, hogy a meghatározás milyen elemeket vegyen rendszeresen figyelembe. Ezek közé tartoznak: először a megjelenési kép és a településforma, mert a városok alaprajzukban és építésmódjukban különböznek a falvaktól és más, nem városi településektől; azután a gazdálkodási mód: a kereskedelem és ipar játssza a városlakók számára a döntő, de legalábbis más szerepet, mint a falusiak és más, nem a piacon élő emberek számára; és végül a jogviszonyok, amelyeknek a legfontosabb és a városiakat a többi csoportoktól elválasztó ismertetőjele a fokozatosan kialakuló szabadság; és végül talán még több, más ismertetőjel. Ezek közül egyikre sem lehet egy, minden városra bármely időszakban és országban egyformán érvényes tartalmat megállapítani.”²⁵ Pitz tehát elismeri az egy bizonyos időre és területre érvényes városfogalom felállításának lehetőségét, viszont általánosságban ő is kritériumokkal dolgozik, amelyek közül azonban egyesek nem mindig és nem mindenhol használhatók fel.

Végül utoljára még egy definíció. A nagy német várostörténész, Erich Keyser egy 1951-ben tartott beszélgetés alkalmával állítólag ezt mondta: „Város az, amely magát annak nevezi.” Ezt a meghatározást az azt lejegyző Carl Haase

22 Susan Reynolds: Stadtgeschichtsforschung in England. In: Stadtgeschichtsforschung i. m. 25.; Másutt ezt részletesebben is kifejtette: Susan Reynolds: Kingdoms and Communities in Western Europe, 900–1300. Oxford, 1997. 158–168. Itt a preurbánus kifejezéssel is szembefordul. Ld. még a 20. j.-ben idézett Schofield és Vince által írt munkát.

23 S. Reynolds: Stadtgeschichtsforschung i. m. 27–28.

24 A meghatározás első részét a német variáció alapján foglaltam össze, a másodikat átvettem az angol szövegből. S. Reynolds: Stadtgeschichtsforschung i. m. 28–29.; Uő: Kingdoms i. m. 156–157.

25 Ernst Pitz: Europäisches Städtewesen und Bürgertum. Von der Spätantike bis zum hohen Mittelalter. Darmstadt, 1991. 11–12.

így módosította: „Város az, amely a hivatalos nyelvhasználatban városként van említve.”²⁶ Keyser és Haase véleménye közt azonban jelentős a különbség: a települések önjellemzése esetén ugyanis jóval több várost kellene feltételeznünk, amennyiben az általuk kiadott okleveleket és pecsétjeik feliratait vesszük figyelembe. Mint láttuk, Reynolds definíciójának második része is figyelembe veszi a városok saját, tudati elkülönülését környezetüktől.²⁷ Számunkra ez látszólag nem probléma, hiszen a mezővárosok magukat – legalábbis a középkor végén – latinul *oppidum*nak, németül *Markt*nak nevezték, legfeljebb pecsétjükön maradt meg a *civitas* elnevezés. Más a helyzet a sajnos csak a kora újkorból fennmaradt magyar nyelvű oklevelek és iratok esetében, ahol a jobbágyokból álló mezőváros magát általában városnak nevezte, legfeljebb a nevük előtt tették ki a „mező-” jelzőt. (Így lett máig például Kövesd mezővárosból Mezőkövesd.) A „mező-” előtagnak különben semmi köze a mezőgazdasághoz, egyszerűen „nem erődített várost” jelent.²⁸

Itt kell felvetnünk a „*Minderstadt*” kérdését. Heinz Stoob alkotta ezt a fogalmat a városok és a falvak közti köztes településtípusra, amelyet aztán a szakirodalom is elfogadott.²⁹ Meg kell azonban jegyezni, hogy maga a szerző később bizonyos mértékben elhatárolódott eredeti nézetétől, pontosabban azt állította, hogy olvasói félreértették őt. A fogalmat segédeszközként hozta létre, amikor három hét alatt kellett egy előadást tartania. A bajorországi, különben a magyarországi mezővárosokhoz hasonló Marktokról szóló előadás vitájában ezenkívül többek közt ezt mondta: „Nem minden Markt Minderstadt! Hangsúlyozni szeretném, hogy ebben a térségben éppúgy vannak régi »Marktok«, mint az egész közép-európai térségben. Ezek a régi »Marktok« minőségileg semmiképp sem csekélyebbek, mint a többi város, teljesen párhuzamosak velük, csak különböző okokból megrekedtek egy lépcsőfok alatt. Nem lehet őket a Regensburg vagy Erfurt jellegű városoktól elválasztani. Minőségileg azonos értékű jelenségekről van szó. Vannak továbbá »Marktok« abban az értelemben, ahogy azokat itt főként tárgyaltuk... Egy »Kümmerstadt« [visszamaradt város] nem

26 C. Haase: *Stadt*begriff i. m. 70.

27 Ld. a 24. j.-et

28 Pl. Tarcal, Bodrogkeresztúr és Tokaj hegyaljai mezővárosok. *Németh Gábor*: Hegyaljai mezővárosok „törvényei” a XVII–XVIII. századból. Bp. 1990. (Bibliotheca Humanitatis Historica a Museo Nationali Hungarico digesta. I.) passim.; Miskolc első fennmaradt jegyzőkönyve 1569-ben a címben latinul a települést ugyan *oppidum*nak nevezi, a szövegben viszont városnak. Miskolc város jegyzőkönyve I. 1569–1600. Közreadja Tóth Péter. Miskolc, 1990. 6. 20.; 9. 55. stb. A cím az 5. o. 1. sz. alatt magyarra fordítva, a latin *oppidum* szó a kötet facsimile részéből derül ki. Vö. pl. még a kérdésre: *Kubinyi András*: Mezővárosok egy városmentes tájon. A középkori Délnyugat-Magyarország. A Tapolcai Városi Múzeum Közleményei 1(1989) 319.; *Szakály Ferenc*: Mezőváros és reformáció. Tanulmányok a korai magyar polgárosodás kérdéséhez. Bp. 1995. (Humanizmus és reformáció 23.) 13.

29 *Heinz Stoob*: *Minderstädte*. Formen der Stadtentstehung im Spätmittelalter. Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte 46(1958) 1–28.; C. Haase: *Stadt*begriff i. m. 85–86.

Minderstadt.”³⁰ Magyarországi viszonylatban a korán, a 13. és a 14. század első felében városprivilegiumokat kapott helységekre gondolhatunk, például Körmenre, Vasvárra, vagy számos szlovákiai városra.³¹ Itt kell megjegyeznünk, hogy a szlovák történetírás az oppidumokra a kisváros (*mestečko*) kifejezést alkalmazza, olykor hozzátéve a jobbágy jelzőt, így a magyar kutatókkal szemben inkább elismeri a városjellet.³²

Válogatott szakirodalmi példáink azt igazolják, hogy korszakunk tudományában nem alakult ki közmegegyezés a városfogalom meghatározásában, az viszont egyértelmű, hogy sem a pusztán jogi, sem a gazdasági megközelítés nem fogadható el. A magyar történetírásban Szűcs Jenő hasonlóan foglalt állást. Tagadja a város lényegének meghatározhatóságát, és ő is kritériumokat alkalmaz. A várostörténetnek belső összefüggéseket és kölcsönhatásokat kell vizsgálni „három faktor: a térbeli kiterjedés (beleértve ebbe a topográfiát, az épületeket, a város egész három dimenzióban megfogható külső megjelenését), a népesség (lélekszám, belső szociális struktúra) és a város gazdasági, társadalmi (kulturális stb.) funkciói közt”.³³ Szűcs itt kihagyta a jogi fogalmat, és inkább a funkcionális megközelítés felé hajlott. Az iparosodás előtti magyarországi városok történetének legújabb, kiváló összefoglalásában Bácskai Vera ismertetvén a statisztikai, közgazdasági és szociológiai városmeghatározásokat, rámutat arra, hogy ezek a történeti városok esetében nem vezetnek eredményre, ezért a földrajzosok által kidolgozott funkcionális városfogalom mellé áll.³⁴ Magam is ez utóbbi híve vagyok.

Kezdettől zavart ugyanis a Werbőczy által városnak tekintett települések az előzőekben már említett furcsa területi eloszlása. Az világosnak látszott, hogy a földesúri városok és a mezővárosoknak legalább egy része a városhálózat tagja, noha polgáraik éppúgy földesuruk jobbágyai, mint a falusiak. Voltak ugyanis földesúri, általában fallal övezett városok, sőt köztük szabad városok (*liberae civitates*) is.³⁵ Különösen sok ilyen város található Szlovákia területén, de közéjük számítható több püspöki székhely, például Pécs vagy Vác, de mások is, többek között Kőszeg. Bonyolítja a helyzetet, hogy a mezővárosok egy része a 13–14. században városprivilegiumot kapott, ezért, vagy más okból a forrásokban *civitas*ként, azaz városként fordult elő, és csupán a késő középkorban említik *oppi-*

30 Stob felszólalása Wilhelm Störmer előadásához, in: Stadt und Stadtherr im 14. Jahrhundert. Entwicklung und Funktionen. Hrsg. von Wilhelm Rausch. Linz/Donau, 1972. (Beiträge zur Geschichte der Städte Mitteleuropas. II.) 275–276.

31 Richard Marsina: Pour l’histoire des villes en Slovaquie au Moyen Age. *Studia historica Slovaca* 8(1975) 32–44.

32 Uo. 52–72.

33 Ruzsás Lajos–Szűcs Jenő: A várostörténeti kutatás helyzete és feladatai. MTA Filozófiai és Történettudományi Osztályának Közleményei 15(1966) 16. Szűcs ezen definíciót helyettesítő szövegét részletesebben idéztem: *Kubinyi András: Városfejlődés és vásárhálózat a középkori Alföldön és az Alföld szélén.* Szeged, 2000. (Dél-alföldi Évszázadok 14.) 43.

34 Bácskai Vera: *Városok Magyarországon az iparosodás előtt.* Bp. 2002. 12–17.

35 *Kubinyi A.: Szabad királyi város i. m.*

dumnak, tehát mezővárosnak. Igaz, a terminológia végig következetlen. Egy 1985-ben megjelent, de öt évvel korábban írt terjedelmes tanulmányban az Alföld közép-keleti része városfejlődését vizsgálva részletesen foglalkoztam hét, e tájon fekvő városias településsel, és kitértem mind a korai, a városi kiváltságok előtti városfejlődésre, mind a mezőváros problémájára, természetesen más „városok” analógiáit is felhasználva. Vizsgáltam továbbá a tárgyalt városok és mezővárosok alaprajzát, valamint plébániatemplomaikat is. Világossá vált, hogy jobbágylakosságuk ellenére a vizsgált földesúri és mezővárosok városi jellegűek, viszont ez a megállapítás nem áll a régió minden mezővárosára.³⁶ Valamilyen módon ki kell tehát szűrni a mezővárosok több százra menő tömegéből a városi funkciókat ellátókat. Egy 1984-ben, nagyon eldugott helyen megjelent dolgozatomban a Denecke-féle kritériumnyaláb felhasználását kíséreltem meg, azonban utaltam arra, hogy ez nehezen alkalmazható a középkori Magyarországra, viszont nem tartottam lehetetlennek egy új, a magyar viszonyokra is igénybe vehető rendszer elkészítését, amely figyelembe veszi a német földrajztudós által figyelmen kívül hagyott ismérveket is. Konkrétan említettem a népesség számát, a foglalkozási differenciáltságot, a jogi helyzetet és az építkezési módot. (Bár ezt nem írtam ott le, ideszámítottam a települések és a templomok alaprajzait, a polgárházak építőanyagát és épületszintjeit, amelyeket az Alföld közép-keleti része városait tárgyalva már érintettem.)³⁷

Végül egy tanulmányomban a centralitáskutatás eredményeit, köztük a korábban már idézett Denecke és Hodges munkásságát is igénybe véve kialakítottam egy saját kritériumnyalábot, és annak felhasználásával bemutattam a középkori Délnyugat-Magyarország, azaz az akkori Vas, Zala, Somogy és Veszprém megyék központi helyeit. A térség kiválasztásában az vezetett, hogy itt – Timon Ákos szavaival élve³⁸ – nem található egy közjogi értelemben vett királyi szabad város sem, viszont nagyszámú mezőváros, amelyek közt olyanok is vannak, amelyek a 13–14. században városi kiváltságban részesültek.³⁹ Az itt kialakított rendszer – minimális módosítású – alkalmazásával megjelentettem az északnyugat-dunántúli Sopron, Moson, Győr, majd az északkeleti Abaúj, Borsod, Heves, Torna megyék, végül az összes alföldi és Alföld-széli megyék központi helyei jegyzékét.⁴⁰ Összegyűjtöttem az anyagot a Dunántúl keleti megyéire és az észak-

36 A tanulmány újra megjelent: *Kubinyi A.*: Városfejlődés i. m. 103–168.

37 Eredetileg megjelent: *Kubinyi András*: Szeged a középkori magyar városhierarchiában. Somogyi-könyvtári műhely 23(1984) 96–106. Újra kiadva: *Kubinyi A.*: Városfejlődés i. m. 187–195. A szövegben fenn felhasznált rész: Uo. 187–188.

38 Ld. 6. j.

39 *Kubinyi A.*: Mezővárosok i. m. 319–335.

40 Az utóbbi: *Kubinyi A.*: Városfejlődés i. m. 7–102. Itt közöltem legrészletesebben központi hely-elméletemet és ennek nemzetközi gyökereit. Az előbbi kettő: *Uő*: Csepreg a Nyugat-Dunántúl középkori városhálózatában. In: Tanulmányok Csepreg történetéből. Szerk. Dénes József. Csepreg, 1996. 130–148.; *Uő*: Központi helyek a középkor végi Abaúj, Borsod, Heves és Torna megyékben. A Herman Ottó Múzeum Évkönyve 37(1999) 499–518.

keleti, zömében Szlovákia területére eső Sáros, Zemplén és Ung megyékre. Azóta közöltem Pécs város centralitási pontjait,⁴¹ a korábbi munkámhoz képest bővítettem a Zala megyei sokadalmakra és hetipiacokra vonatkozó adatokat,⁴² valamint megírtam Fejér megye központi helyeit.⁴³ Nagy örömmre szolgál, hogy módszeremet mások is követik, így ennek alapján közölte Rüszt-Fogarasi Enikő az erdélyi hét megye,⁴⁴ Kollmann Örs László pedig Gömör megye és a kishonti kerület központi helyeit.⁴⁵ Jelenleg tehát a nyugat-szlovákiai megyék, az erdélyi szász és székely területek, a Szerémség és a középkori Szlavónia, azaz a középkori Magyarország egyharmada kivételével ismertek a központi helyek.

A hazai városi jellegű települések rangsorolása

A centralitási pontrendszer kidolgozásánál elvi és gyakorlati szempontokat kellett figyelembe vennem. Célom a városi jellegű települések összehasonlítása, közülük a város szerepét eljátszók kiválasztása és rangsorolása volt, ezt azonban a helységek nagy tömegéből azok kiemelésével érhettem el, amelyek környezetük számára bármilyen szempontból központként működtek. Ez magába foglalta a gazdaságon kívül az egyházi, állami, megyei, földesúri igazgatást is. Gyakorlatilag több ezer helységről lett volna szó, hiszen például egy közepes birtokkal rendelkező nemes lakóhelye jobbágyai számára ugyan birtokigazgatási és földesúri bíraskodási központ, viszont ilyen helység sok volt az országban, és többségük nem rendelkezett egyéb centrális funkcióval. Így a szóba jöhető települések közül ki kellett emelni a városiasság szempontjából érdekesekeket. Ezért minden olyan helységet, amely a forrásokban legalább egy alkalommal városként vagy mezővárosként fordult elő, igyekeztem összeírni. Mivel gazdasági szempontból a vásárok az árucseré központjai, ezért a *civitas*nak vagy *oppidum*nak nevezettek mellett valamennyi sokadalom- vagy hetipiac tartó hely bekerült a központi helyek jegyzékébe. A városok (mezővárosok) és a vásárhelyek esetében a többi

41 *Kubinyi András*: Pécs gazdasági jelentősége és városiassága a késő középkorban. In: Pécs szerepe a Mohács előtti Magyarországon. Szerk. Font Márta. Pécs, 2001. (Tanulmányok Pécs történetéből 9.) 43–51.

42 *Kubinyi András*: Vásárok a középkori Zala megyében. In: Zala megye ezer éve. Tanulmánykötet a magyar államalapítás millenniuma tiszteletére. Főszerk. Vándor László. H. n. é. n. [2001.] 53–60.

43 *Kubinyi András*: Székesfehérvár helye a késő középkori Magyarország városhálózatában, valamint Fejér vármegye központi helyei közt. In: Változatok a történelemre. Tanulmányok Székely György tiszteletére. Szerk. Erdei Gyöngyi–Nagy Balázs. Bp. 2004. (Monumenta Historica Budapestinensia XIV.) 277–284.. Itt javítottam Székesfehérvár centralitási pontszámát, amelyet a Városfejlődés i. m. 16. oldalán egy figyelmetlenség következtében 40-nek adtam meg. A helyes pontszám: 43.

44 *Rüszt-Fogarasi Enikő*: The Privileges and Duties in Transsylvanian Urban Settlement in the Medieval Age. The Summary of the PhD. Cluj, 1999. 21–22.

45 *Kollmann Örs László*: Gömör és Kishont vármegyék központi helyei a középkorban. Kézirat PhD-értekezés. Debrecen, 2003.

centrális funkciót is figyelembe vettem. Adattáram biztosan hiányos, nem állt módomban valamennyi késő középkori oklevelet megtekinteni, ezért feltehetően több központ hiányzik. Ezt a legelőször feldolgozott négy délnyugat-dunántúli megye esetében pontosan tudom, a tervezett későbbi összefoglaló munkában már kiegészítve fogom ismertetni. A baj az, hogy főként a török által pusztított területen olykor csupán egyetlen adat igazolja egy település mezőváros mivoltát vagy vásártartását, és ha az nem kerül elő, akkor egy esetleg nem is jelentéktelen központi hely kimarad.⁴⁶

A központi helyeket a középkori megyék szerint osztályoztam. Ennek is vannak nehézségei, hiszen talán jobb lett volna tájegységeket figyelembe venni. Itt viszont a határok megvonása okozott volna problémát. A négy északkeleti megye feldolgozásában vettem leginkább figyelembe a természetföldrajzi tényezőket. Heves és Borsod megyék alföldi területein és a Mátrában nagyon ritka a központi hely, ezek egyrészt a hegyvidék és a síkság közti – a földrajzosok által találón vásárvonalnak nevezett – sávon, illetve a Sajó völgyében sűrűsödnek. A vásárvonalon fekvő mezővárosok és vásártartó helyek egy része azonban inkább a hegyek lábánál, a többi pedig már a síkságon keletkezett, így az alföldi és a hegyvidéki táj elválasztása esetén az egymással összetartozó, utak által összekötött központok más és más tájegységbe kerültek volna.⁴⁷ A megyék alapulvétele mellett szól az ún. háromvásáros kikiáltások kérdése. Bizonyos perekben az alperest három, egymást követő hetipiacon történő kikiáltással kellett megidézni. Ezek *forum comprovinciale*, azaz megyei vásárként lettek az oklevélben említve. Adataink alapján a több megyére eső „háromvásáros kikiáltások” az esetek többségében még a 14. századra esnek, amikor a hetipiac-hálózat még ritka volt. Később erre általában csak akkor került sor, ha olyan nagybirtokos ügyéről esett szó, aki több megyében birtokolt. A megyehatárokon áthúzódó kikiáltások gyakoriak voltak: Bereg, Szabolcs és Szatmár megyében. Viszont Baranyából – noha innen szépszájú háromvásáros kikiáltás maradt fenn – nem ismerek más megyébe áthúzódót.⁴⁸ Így a középkori megyék alapján történő központi hely bemutatásánál nem tudok jobbat kitalálni, azt azonban jónak látnám, hogy a teljes munka, vagy legalábbis a jelenleg készen álló anyag, közlésénél az egyes országos tájegységeket összehasonlítsam.

46 Így maradt ki pl. mind a Központi helyek, mind a Városfejlődés i. m.-ből a Heves megyei Abád mezőváros, nem figyeltem ugyanis fel arra, hogy 1460-ban Szilágyi Mihály erdélyi kormányzó „in opido Abad” keltez. Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen. VI. Bd. Hrsg. von Gustav Gündisch, unter Mitwirkung von Herta Gündisch, Gernot Nussbächer und Konrad G. Gündisch. Bukarest, 1981. 77. Abádon sokamara is működött, ami már önmagában is valószínűvé teszi központihely-jellegét. E mellett útkeresztvezető és fontos tiszai révhely volt. *Csánki Dezső*: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. Bp. 1890. I. 57. Centralitási pontrendszeremben így 7 pontot kap.

47 *Kubinyi A.*: Központi helyek i. m. 510–511.

48 *Kubinyi A.*: Vásárok i. m. 58–59.; *Uő*: Székesfehérvár i. m. sajtó alatt.

Figyelembe kellett azonban venni még egy gyakorlati szempontot. Már többször is utaltam a középkori forrásanyag egyenlőtlen fennmaradására. Van olyan kritériumok, amelyeket számos település esetében nem tudtam volna felhasználni. Végül – Denecke példája nyomán, aki egy-egy kritériumnál négy fokozatot állapított meg – magam is hasonlóra gondoltam, hogy azon belül is tudjak fokozatot bemutatni. Vannak azonban olyan kritériumok, amelyeket nem lehet fokozatokra bontani, így ezek is kimaradtak. A céloom ugyanis az volt, hogy azonos ismérvek alapján számszerű adatokat kapjak. Ez lehetővé teszi a középkori Magyar Királyság valamennyi városias helysége közt egy rangsor kialakítását és így biztosítja az előrelépést a városhálózat kutatásában. A kihagyott kritériumokat, ahol azok megvannak, kontrollként fel lehet használni a feldolgozásnál.

Magam is tíz centralitási ismérvel számoltam, amelyek a kevésbé lényegesek felől közelítenek a fontosabbak felé. Ezeken belül 1 és 6 pont közti fokozatokat állapítottam meg, úgyhogy elvileg 60 pont a legmagasabb, ezt azonban egyetlen hazai város sem éri el, a legtöbbet Buda kapja, amely 55 pontot ért el. Az egyes kategóriák a következők:

I. Uradalmi központ, főúri, királyi rezidencia. 1. Középbirtokos, illetve egy nagybirtokos alsófokú birtokigazgatási központja. (*Officiolatus.*) 2. Nagybirtok központja. 3. Nagybirtokos rezidenciája. 4. Örökös főispánsággal egybekötött rezidencia. 5. Vajdai, báni központ, királyi, királynéi mellékrezidencia. 6. Királyi székhely. – Ez a kategória főként a legalsóbb fokon nem vonatkozik feltétlenül mindig városias településre, bár a legtöbb központi helyen ott van a földesúr képviselője. Az uradalmi központ centrális funkciója azonban nyilvánvaló.

II. Biráskodási központ, hiteles hely. 1. Megyei ítélőszék helye rövid időre. 2. Állandó megyei ítélőszék vagy egy hiteles hely. 3. Állandó megyei ítélőszék és egy hiteles hely, vagy két hiteles hely, vagy országos hatáskörű hiteles hely. 4. Állandó megyei ítélőszék és egy országos hatáskörű hiteles hely. 5. Vajdai vagy báni ítélőszék. 6. Királyi kúria. – Amennyiben egy településen országgyűlést tartottak, egy országgyűlés esetében egy, kettő vagy többenél két ponttal növekszik a pontszám. A 15. században a helységnél tartott nádori közgyűlés egy ponttal növeli a számot, de hatnál többet nem veszünk figyelembe. Pereskedő őseink gyakran fordultak meg bíróságok vagy hiteles helyek előtt, ami az illető helység fogyasztói piacára hatást kellett, hogy gyakoroljon. Itt két ismérvet vontam össze. Az országgyűléseket és a nádori közgyűléseket első tanulmányomban még nem vettem figyelembe. (A Délnyugat-Dunántúlon nem tartottak országgyűlést.)⁴⁹ A megyei ítélőszékek helyeit Csukovits Enikő kitűnő tanulmányából könnyen meg lehet találni.⁵⁰

49 Először a tíz csoportot és ezen belül a hat lépcsőfokot a következő tanulmányomban ismerttettem: *Kubinyi A.: Mezővárosok* i. m. 325. 14. j.

50 *Csukovits Enikő: Sedriahelyek – megyeszékhelyek a középkorban. Történelmi Szemle* 39(1997) 363–386.

III. Pénzügyigazgatási központ. 1. Filiális kamara (só-, pénzverő- vagy bánya-) vagy harmincadhivatal. 2. Főharmincad vagy kamara, illetve két filiális intézmény. 3. Egy főharmincad (kamara) és egy filiális intézmény, vagy három filiális intézmény. 4. Két fő-, illetve egy fő- és két filiális intézmény. 5. Kamaraispánság vagy két fő- és filiális intézmény. 6. Királyi kincstartóság vagy olyan kamaraispánság, amely mellett akár fő-, akár filiális kamara vagy harmincad is működik. A szakirodalom által városi kritériumként tárgyalt pénzverde tehát idekerült.

IV. Egyházi igazgatás. 1. Exempt plébánia. 2. Tizedkörzet. 3. Exempt vagy főesperesi joghatóságú prépostság. 4. Püspöki székhely. 5. Érseki székhely. 6. Prímási székhely. – Itt összekapcsoltam az egyházi igazgatást és bíraskodást a tizedszedéssel. Sajnos az egyházi igazgatás alsóbb szerveit, az esperesi és főesperesi kerületeket, hacsak az utóbbi nem volt egy prépostsággal összekötve, mint a pozsonyi, szepesi és vasvári káptalan esetében, nem tudtam figyelembe venni. Az esperesi kerületeket (*vicearchidiaconatus*) ugyan igen gyakran egy helységről nevezték el, viszont az esperesi tisztet a kerület bármelyik plébánosa betölthette, az erre vonatkozó gyűjtésem szerint ebben nem található szabályszerűség. A főesperes pedig korszakunkban már a székeskáptalanban tartózkodott, székhellyel nem rendelkezett. A tizedkörzetekkel van bizonyos nehézség. Amikor a Délnyugat-Dunántúl négy megyéje feldolgozásával létrehoztam ezt a rendszert, nem volt problémám, a szóba jövő győri és veszprémi püspökségek tizedkörzetei ismeretesek. Más egyházmegyéknél az adatok nem teljesek, így lehet, hogy ha egy központi helyen létezett tizedkörzet, ezt nem tudom igazolni, és így a település kettővel kevesebb pontot kap.

V. Egyházi intézmények. 1. Valamennyi monostor (kolostor) és nem exempt társaskáptalan a kolduló rendek és az ispotályok kivételével. 2. Két vagy több ilyen intézmény, illetve egy kolduló rendi (férfi) kolostor vagy egy ispotály. 3. Egy kolduló rendi kolostor vagy egy ispotály és bármely más kolostor vagy társaskáptalan, illetve két kolduló rendi kolostor vagy ispotály. 4. Két kolduló rendi kolostor és ispotály, és mellettük bármely más kolostor vagy társaskáptalan, illetve három kolduló rendi kolostor és ispotály. 5. Három kolduló rendi kolostor és ispotály, valamint egyéb kolostor vagy társaskáptalan, illetve négy kolduló rendi kolostor és ispotály. 6. Négy kolduló rendi kolostor és ispotály, valamint bármely más kolostor és társaskáptalan, illetve négynél több kolduló rendi kolostor és ispotály. – Ennél a kategóriánál is módosítottam az első, 1989-es pontrendszeremet. Eredetileg – akár a nem kolduló rendi kolostorok és a társaskáptalanok esetében – az ispotályoknak is egy pontot adtam, később a kolduló rendi kolostorokkal azonos centralitás értékűnek fogtam fel. Elsősorban a kolduló rendi kolostorokat és az ispotályokat akartam külön kiemelni. Fügedi Erik hívta fel mindkettőre a figyelmet, és mutatta ki, hogy gyakran városokban és mezővárosokban találhatók.⁵¹ Az ispotályok szerepével magam is foglalkoz-

51 Fügedi Erik: Koldulórendek és városfejlődés Magyarországon. Századok 106(1972) 69–94. Újra közölve: *Uő*: Kolduló barátok, polgárok, nemesek. Tanulmányok a magyar középkorról. Bp. 1981. 57–88., 470–477.

tam, közöltem is a középkori Magyarországon létezettek jegyzékét, amelyből kiderül, hogy néhány kivétellel mind vagy városokban vagy mezővárosokban létesültek.⁵² A többi, főként monasztikus rend monostorait, a társaskáptalanokat és az apácakolostorokat is jelöltni akartam, noha centrális szerepük minimális volt. Az alacsony pontszámuk azonban nem sokat módosít az eredményen.

VI. A településről 1440-től 1514-ig valamelyik külföldi egyetemre (Bécs vagy Krakkó) beiratkozottak száma. A beiratkozottak száma szerint állapítom meg a pontszámot: 1. 5–10, 2. 11–20, 3. 21–30, 4. 31–60, 5. 61–90, 6. 91 feletti a beiratkozottak száma. – Először ennek alapján próbáltam meg a hazai városhálózatot felvázolni. Nyilvánvaló volt ugyanis, hogy külföldi egyetemekre túlnyomó többségben városokból és mezővárosokból jártak hallgatók, így a fennmaradt anyakönyvek alapján országos összehasonlításra van lehetőség. Akkor három 25 éves perióduson akartam bemutatni a változásokat. A kezdő évet 1440-ben szabtam meg, és mivel az adatok szerint a parasztháború után csökkent, majd 1526 után minimálisra zsugorodott a beiratkozottak száma, így 1514 logikus záróhatárnak látszott. Mivel a magyarországiak zömében Bécsbe és Krakkóba jártak, és ezeknek fenn is maradtak az anyakönyvei, csak ezt a két egyetemet vettem figyelembe. A centralitásvizsgálatnál korábbi tanulmányom adatait vettem figyelembe, így ezen később sem változtattam, ez talán hiba volt. A teljes anyag feldolgozása (1440 előtt és 1514 után, illetve más egyetemek hallgatói) az eddigi munka teljes átdolgozását jelentené, ami azonban szűrőpróbaszerű vizsgálatom szerint lényegében nem változtatna a képen, hiszen akkor a hallgatói számok alapján a centralitási pontszámokon is módosítanom kellene. Így maradtam az 1989-ben alkalmazott rendszernél.⁵³ Alföldi könyvemben egybevettem az egyes városias településekről külföldön tanulók számát a centralitási pontrendszerrel, és a két lista meglepő módon majdnem azonos sorrendet mutatott, ez használhatóságát bizonyította.⁵⁴

VII. Kézműves- vagy kereskedőcéhek száma. 1. Egyetlen. 2. Kettő–három. 3. Négy–öt. 4. Hat–hét. 5. Nyolc–kilenc. 6. Tíz és a felett. Tipikusan a városiasodásra utaló kategória, legalábbis a késő középkor esetében. Mégis, ezzel van a legtöbb probléma. Amennyiben nem maradt fenn a település levéltára, erre vonatkozóan van a legkevesebb forrásunk, és ez több város esetében a valóságosnál alacsonyabb pontszám megállapításához vezetett. Például ha Pesten a város egykori jegyzője, Magyi János nem másolt volna be 11 céhprivilegiumot formuláskönyvébe, akkor itt nem 12, hanem csupán egy céhvel számolhatnánk.⁵⁵

52 *Kubinyi András*: Főpapak, egyházi intézmények és vallásosság a középkori Magyarországon. Bp. 1999. (METEM Könyvek 22.) 262–267.; *Uő*: Spitäler und Städtewesen im spätmittelalterlichen Königreich Ungarn. In: Internationales Kulturhistorisches Symposium Mogersdorf 2000. Red. Leonhard Prickler. Eisenstadt, 2002. 123–130.

53 *Kubinyi András*: A középkori magyarországi városhálózat hierarchikus térbeli rendjének kérdéséhez. *Településtudományi Közlemények* 23(1971) 58–78.

54 *Kubinyi A.*: Városfejlődés i. m. 21–22.

55 *Martinus Georgius Kovachich*: *Formulae solennes styli*. Pesthini, 1799. 206–209., 376–377., 383–385., 389–391.

Elképzelhetetlen, hogy Pécsen csak egy ötvöscéh működött volna, amelyre úgy maradt adat, hogy egyházi ügyben Rómához fordult.⁵⁶ Hasonló a helyzet Székesfehérváron, ahol csak a szabócéhről tudunk, de csupán azért, mert mind a pápai, mind a szatmári szabók az ő privilégiumukat vették át. Az, hogy két távoli mezőváros ezt használta, önmagában is mutatja a város jelentőségét.⁵⁷

VIII. Úthálózati csomópont. Azt vizsgáltam, hogy egy településről hány központi hely érhető el úgy, hogy egy másikat nem érint. 1. Egy–kettő. 2. Három–négy. 3. Öt–hat. 4. Hét–nyolc. 5. Kilenc–tíz. 6. Tizenegy és a felett. Amennyiben a központi hely árumegállító joggal rendelkezett, akkor a pontszám kettővel emelkedik, de nem mehet hat fölé. Ez elég lényeges kategória, általában minél jelentősebb egy település városiassága, annál magasabb az útközpont-jellege, azonban ez nem általánosítható. Nem minden fontos úthálózati csomópont vált például központi helyé. Itt is van nehézség. Arra nem volt mód, hogy az okleveles adatok alapján vázoljam fel Magyarország úthálózati térképét, ezért az eddigi irodalmat, valamint Lipszky térképét használtam fel.

IX. Vásártartás. Mivel nemegyszer több hetipiacot (*forum hebdomadale*) és/vagy sokadalmat (évi, országos vásár, *nundinae annuales*) tartottak egy településen, minden hetipiacnap egy, sokadalom pedig két pontot kap. Ezeket centralitási pontokra így számítjuk át: 1. Egy. 2. Kettő. 3. Három–négy. 4. Öt–nyolc. 5. Kilenc–tizenegy. 6. Tizenkét vásárpont és e felett. – Az esetek többségében egy településen csak egy hetipiacot tartottak, sokadalmat pedig többet is, de ez nem törvényszerű. A vásártartás és a jogi helyzet nem függött össze egymással. Vannak mezővárosok, ahol vagy egyáltalán nincs adat vásárokról, vagy azután kaptak vásárprilegiumot, hogy oppidumok lettek. Megtaláljuk az ellenkezőjét is, hetipiacal és sokadalommal rendelkező falvakat, amelyek nem vagy később válnak mezővárossá. Az eddigi nyomtatásban feldolgozott területek közül a Nyugat-Dunántúl hét megyéjében a központi helyek 78,5%-ában, az Alföldön és az Alföld szélén 63,5%-ában, Abaúj, Borsod és Torna megyékben 62,2%-ában tartottak vásárokat. Érdekes ezt megyékre felbontani. Abaúj esetében 43,8%, Borsodban 78,9%, Tornában 50% a vásárhelyek aránya.⁵⁸ A jó forrásadottságú szomszédos megyéknél a különbséget Kassa hatásával magyarázhatnánk, ez ellen szól azonban a Fejér megyei példa, ahol a központi helyek 62,5%-ában találunk vásárt. Pest megyében, noha ott van Pest városa, a centrális települések 92,3%-ában találunk heti-, illetve országos vásárt.⁵⁹ A vásárhelyeknél nem vettem figyelembe a „vásárhely” típusú helyneveket, csak akkor, ha a késő középkorban is van adat vásártartásra. Sok Árpád-kori vásárhely ugyanis elvesztette később piacát. E csoportnál is vannak forrásproblémák, főként a török által megszállt területen, ahol az oklevelek hiányosan maradtak fenn. Itt

56 Kubinyi A.: Pécs i. m. 47.

57 Kubinyi A.: Székesfehérvár i. m. sajtó alatt.

58 Kubinyi A.: Központi helyek i. m. 516–518.

59 Kubinyi A.: Városfejlődés 26–38. Az országrészek vásárhálózati aránya (Fejér megye kivételével) uo. 27. Fejér megyére: *Uő*: Székesfehérvár i. m. sajtó alatt.

viszont felhasználhatók a török defterek. Amennyiben azokban piaci vagy vásárvármot említenek, vagy „városnak” neveznek egy települést, azokat felvettem, hiszen nem valószínű, hogy a török időben szerezték meg a vásártartási vagy mezővárosi kiváltságokat. Tanulságos viszont, hogy a középkor végén nem minden vásártartási jogú vagy mezővárosként említett helység őrizte meg ezt a jogát az oszmán uralom alatt.

X. *A település jogi helyzete.* A falusias központi helyeket nem pontozom. 1. A település csak egyetlen adatban fordul elő 1490 előtt *oppidum*ként. 2. Csak 1490 után fordul elő mezővárosként, függetlenül attól, hogy csak egyszer vagy többször is. Lehetséges ugyanis, hogy ebben az időben emelkedett az *oppidum*ok közé, és az is maradt. 3. Többször említik, mezővárosként, de közülük legalább egyszer 1490 előtt. Akkor is három pontot kap, ha olykor *possessio*ként (birtok, azaz falu) fordul elő. 4. Földesúri *civitas*, amelyet mindig vagy túlnyomóan így neveznek. (Nem vesszük figyelembe a korai *civitas*-adatokat, ha a település később *oppidum*ként fordul elő.) Idetartoznak a királyi földesúri városok is, például Temesvár vagy Karánsebes. 5. A „közjogi értelemben” városnak tekintendők közül az általam királyi szabad városnak nevezettek, azaz az ún. személynői, az erdélyi szász és a bányavárosok.⁶⁰ 6. A „hét” (valójában Pesttel együtt nyolc) szabad királyi város, azaz a tárnokiak.

Mielőtt a pontok szerinti kategorizálással foglalkoznék, fel kell sorolnom azokat az ismérveket, amelyeket ebben a rendszerben vagy a forrásanyag hiánya, vagy a hat lépcsőfokra osztás lehetetlensége miatt nem tudtam figyelembe venni. A tanulmányom elején idézett külföldi szakirodalomban igen gyakran előfordult a statisztikai megközelítés, azaz a népesség száma szerinti osztályozás. Leszámítva azokat a városokat, ahonnan adójegyzékek maradtak fenn, vagy az urbáriumokban, dézsmajegyzékekben előforduló helységeket, a legtöbb központi hely középkor végi lakosság száma nem határozható meg. A szabad királyi és a királyi szabad városok esetében általában az általuk fizetett királyi adó alapján szoktuk megbecsülni a népességet: az adó nagyságát összehasonlítjuk egy olyan városéval, amelynek fennmaradt adózói névsora. Csakhogy ez sem megnyugtató, hiszen nem ismerjük a háztartáshoz tartozók számát, valamint a középkori demográfia egyik egyéb buktatói is vannak.⁶¹ Csak azt tehetjük, hogy egymás mellé helyezzük – ahol erre mód van – a becsléssel meghatározható népességet és a centralitási pontszámokat.⁶²

60 A fogalomra: *Kubinyi A.*: „Szabad királyi város” i. m. sajtó alatt. A személynői városok problémájára ld. uo.

61 Vö. *Kubinyi András*: A Magyar Királyság népessége a 15. század végén. *Történelmi Szemle* 38(1996) 135–161.; *Uő*: A késő középkori Magyarország demográfiai problémái. In: *Történelmi Demográfiai Évkönyv 2001*. Szerk. Faragó Tamás, Óri Péter. Bp. 2001. 105–119.

62 Az alföldi és Alföld-széli megyékben fekvő központi helyek esetében ezt tettem. Bár jelentős eltérések mutatkoztak a kétféle számítás között, bizonyos szabályszerűségeket mégis ki lehetett mutatni. *Kubinyi A.*: Városfejlődés i. m. 44–47.

A korábbi városkutatók által felvetett ismérvek közé tartozik a topográfia, beleértve az építményeket, köztük a városfalakat is. Ezek vizsgálatának szükségességét kezdettől fogva fontosnak tartottam, és egyik korábbi tanulmányomban néhány város esetében el is végeztem.⁶³ Az alaprajz önmaga is utalhat városiaságra: a város utcahálózattal rendelkezik, a mezőváros viszont gyakran egy piacutcából vagy piactérből áll csak.⁶⁴ Sajnos, a települések középkori alaprajzát Magyarországon elsősorban régészeti módszerekkel lehet rekonstruálni, ez pedig többségüknél még nem lehetséges. Egy tanulmányomban a meglévő adatok alapján igyekeztem ugyan az alaprajzokból általánosabb megállapításokat is levonni,⁶⁵ de annyit nem ismerek, hogy centralitási pontot adhassak ezek alapján a városias településeknek. Így is bizonyítható azonban, hogy a többutcás mezővárosok városiasabbak voltak az egyutcásoknál. A házakról az alaprajzoknál is kevesebbet tudunk. Úgy látszik, legalábbis az eddigi kutatások alapján, hogy többnyire – a falusiakhoz hasonlóan – nem szilárd anyagból épültek, és földszintesek voltak. A kőépület inkább a középkor végén jelenik meg a mezővárosokban. Igaz, van ellenpélda is: a fallal övezett Vác püspöki város belső része városias volt, ahol még emeletes házak is álltak, míg a külső részek falusiasak. Vác azonban földesúri *civitas*. Mindenesetre ezt a kérdést tovább kell vizsgálni. A mezővárosi plébániatemplomok középkor végi bővítéseire már Entz Géza is rámutatott.⁶⁶ A kérdést egyes városoknál, mezővárosoknál magam is vizsgáltam.⁶⁷ Ennek fontosságát jól bizonyítja Anders Andrénnek a dán középkori városfejlődésről írt könyve. Ő ugyanis korrelációt talált a városi templomok középkor végi alapterülete és a városok adója, illetve népességszáma között.⁶⁸ Sajnos, túl kevés a fennmaradt, illetve régészetiileg megkutatott középkori templom, így ezt sem tudjuk centralitási pontként feldolgozni, viszont a meglévők alkalmasak az

63 Ld. 33. j.

64 Vö. *Willibald Katzinger*: Die Märkte Oberösterreichs. Eine Studie zu ihren Anfängen im 13. und 14. Jahrhundert. In: Forschungen zur Geschichte der Städte und Märkte Österreichs. Bd. 1. Linz/Donau, 1978. Hrsg. von Wilhelm Rausch. 69–150. Angol kisvárosok esetében is gyakorinak mondható ez. *Colin Platt*: The English Medieval Town. London, 1976. 27–30.

65 *András Kubinyi*: Plätze und Gassen in den mittelalterlichen Städten und Märkten des Königreichs Ungarn. In: Mittelalterliche Häuser und Strassen in Mitteleuropa. Hrsg. von Márta Font und Mária Sándor. Bp.–Pécs, 2000. (Varia Archaeologica Hungarica. IX.) 17–24. Sajnos, nem kaptam korrektúrát, így a szöveg tele van sajtóhibával.

66 *Entz Géza*: Középkori egyházi emlékek régészeti kutatása. In: Középkori régészeti tudományos ülésszak. Bp. 1971. (Régészeti Füzetek Ser. II. 14.) 64–66.; *Uő*: Gótikus építészetünk településalakító szerepe. Építés – Építészettudomány 11(1979) 20–21.

67 *Kubinyi A.*: Városfejlődés i. m. 156–157. Az itt is megjelent tanulmányom angol nyelvű változatában több templom alaprajzát is közöltem. *Uő*: Urbanisation in the East-Central Part of Medieval Hungary. In: Towns in Medieval Hungary. Ed. by L. Gerevich. Bp. 1990. 148. Szeged: Szent Demeter- és a ferences templom (114., 117.), Gyöngyös: Szent Bertalan- és a ferences templom (123., 124.), Nyírbátor: Szent György- és a ferences templom (129., 130.), Miskolc (132.), Szer (148.).

68 *Anders Andrén*: Den urbana scenen. Städer och samhälle i det medeltida Danmark. Bonn–Malmö, 1985. (Acta Archaeologica Lundensia Ser. In 8° Nr. 13.) 53–58.

összehasonlításra.⁶⁹ A városfalak esetében is lehetnek problémák, kutatás nélkül nem állapítható meg mindig, hogy középkori vagy török kori eredetűek-e. A késő középkori királyi szabad vagy földesúri városok *civitas* elnevezése azonban többségében erődített városra utal.

A centralitással összefüggő jogi ismervek között említendő a városi jogcsaládok problémája, ezzel függ össze az anyavárosokhoz fellebbező városok és mezővárosok kérdése is. Az 1405. évi városi dekrétum 12. tc.-e szerint a városokból vagy ahhoz a városhoz, amelynek szabadságával élnek, vagy a tárnokmesterhez kell fellebbezni.⁷⁰ Ilyen anyavárosokra és városjogcsaládokra mind a magyar, mind a mai szlovák államterületen sok példát lehetne idézni. Olykor csak véletlen adatok bizonyítják ezt, mint amikor 1474-ben a Pálóci család földesurasága alatt álló Sajószentpéter mezőváros Budára tett át egy pert, és a főváros postafordultával el is döntötte a fellebbezést.⁷¹ Sokkal több adat maradt fenn a Sopront anyavárosként elismerő nyugat-magyarországi földesúri városokról és mezővárosokról.⁷² A szlovákiai területről idézhetném Zsolna példáját, amely először Teschen jogát használta, majd Nagy Lajos király parancsára Korpona város jogát vette át.⁷³ Zsolna később földesúri város volt, az anyaváros, Korpona jogi helyzete bizonytalan. A király földesurasága alatt állt, de vegyesen említik *civitas*nak és *oppidum*nak. 1510-től vörös viaszpecsétet használhatott,⁷⁴ azonban az 1510-es években a király *oppidum*nak címezve kér tőle adót. A földesúri városok és mezővárosok a jobbágyokhoz hasonlóan portális adót fizettek, ezalól csak a királyi szabad városok voltak felmentve. Korpona – mint a városok – egy összegben fizetett, eszerint lakóit nem számították jobbágyoknak. Az adókérő levelekben a király arra utal, hogy ezt az adót *omnes libere civitates nostri et oppida*, azaz valamennyi szabad város és mezőváros fizeti. Így a várost királyi szabad mezővárosnak tekintették.⁷⁵ Ezzel függhet össze, hogy a királyi szabad városok egyetlen felsorolásában sem fordul tudomásom szerint elő, valamint országgyűlésen sem tudom kimutatni. Bizonyára azért volt *oppidum*, mert a török időkig – a különben teljesen városias alaprajzú Korpona – nem volt erődítve.⁷⁶ Annak el-

69 Tanítványom, Éder Katalin, PhD-értekezéséhez gyűjti jelenleg a templomalaprajzokat.

70 *Decreta regni Hungariae. Gesetze und Verordnungen Ungarns 1301–1457. Collectionem manuscriptam Francisci Döry additamentis auxerunt, commentariis notisque illustraverunt Georgius Bónis, Vera Bácskai.* Bp. 1976. (Publicationes Archivi Nationalis Hungarici II. Fontes 11.) 200.

71 A Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár Miskolcon őrzött középkori oklevelei. Közreadja Tóth Péter. Miskolc, 1990. 77–78. (107–108. sz.)

72 Vö. pl. *Bariska István*: Sopron a kőszegi források tükrében a 14–17. században. Soproni Szemle 52(1998) 4–15.

73 *Richard Marsina*: Vysady pre žilinských Slovákov z roku 1381. In: Národnostný vývoj miest na Slovensku do roku 1918. Zostavil Richard Marsina. Martin, 1984. 13–40. Megjegyzem, hogy Zsolna városa magát egy 1472-ben kiadott szlovák nyelvű oklevélben városnak nevezte (ffoyt a wsseczka rada v mesta Zyliny). DL 17302.

74 *Bakács István*: Hont vármegye Mohács előtt. Bp. 1971. 62–64.

75 DL 47082, 47085, 47300. A „szabad mezőváros” problémára ld. *Kubinyi A.*: Városfejlődés i. m. 41–42.; *Uő*: „Szabad királyi város” i. m. sajtó alatt.

76 *Václav Mencl*: Středověká města na Slovensku. Bratislava, 1938. 42–44.

lenére, hogy az anyaváros Korpona jogilag – úgy látszik – mezőváros volt, városiasságát nem lehet kétségbe vonni. Azt nem tudjuk megállapítani, hogy hány város joga, illetve fellebbezési joghatósága vagy más városok felett gyakorolt fellebbezési joghatósága volt érvényben a Magyar Királyságban, így ezt az ismérvet sem használhattam fel. (1481-ben például Kisvárdai mezőváros szokása [*consuetudo*] szerint ítéleztek, és pedig nem kisvárdaiak ügyében.⁷⁷)

Egy település centrális szerepének megállapításához fel lehetne használni a helyi mértékek elterjedését is. Amennyiben egy helység mértékeit máshol is használták, annak a környezetben feltétlenül központi funkciója lehetett. Itt könnyebb helyzetben vagyunk, mert a szlovákiai mértékeket Alexander Húščava, a magyarországiakat Bogdán István már összegyűjtötte.⁷⁸ Nemcsak a mértékek meghatározása szükséges azonban, hanem meg kell állapítani elterjedési hatósugarukat, hogy meghatározhassuk az egy központhoz tartozó településeket. További nehézséget okoz, hogy a mértékkérdés nem sorolható be egy hatlépcsős ismérrendszerbe.

Egy város hatóságát és ezzel centralitását az oda beköltözők és a vásárait látogatók származáshelye is meghatározza. Ezt az ismérvet azonban nehéz lenne bármely kritériumnyalába felvenni. A vásár látogatóit eddigi tanulmányaimban is figyelembe vettem, amikor centralitási rendszerem IX. pontját, a vásártartást tárgyaltam, viszont a piacok és sokadalmak látogatói körének sugarát pontszámmal nem értékeltem, az erre vonatkozó adatok ugyanis esetlegesen maradtak fenn. Ugyanez mondható el a beköltözők esetében. Ennek ellenére több városnál igyekeztem ezt is meghatározni.⁷⁹ Erre annak idején Hektor Ammann hívta fel a figyelmet,⁸⁰ de a kérdésnek jelentős újabb irodalma is van.⁸¹

77 DL 56111.

78 Alexander Húščava: Pol'noshospodárske miery na Slovensku. Bratislava, 1972.; Bogdán István: Magyarországi hossz- és földmértékek a XVI. század végéig. Bp. 1978. (A Magyar Országos Levéltár Kiadványai. IV. 3.); Uő: Magyarországi űr-, térfogat-, súly- és darabmértékek 1874-ig. Bp. 1991. (A Magyar Országos Levéltár Kiadványai. IV. 7.)

79 Kubinyi András: Dél-dunántúli parasztok városba költözése a középkor végén. Somogy megye múltjából. Levéltári Évkönyv 3(1972) 13–45.; Uő: A városok kereskedelme és fejlődése a magyar Alföldön a középkorban. In: Uő: Városfejlődés i. m. 169–185. (Ez egy eredetileg 1980-ban, Németországban megjelent tanulmányom magyar fordítása.)

80 Hektor Ammann: Vom Lebensraum der mittelalterlichen Stadt. Eine Untersuchung an schwäbischen Beispielen. Berichte zur deutschen Landeskunde 31(1963) 284–316.

81 Pl. Stadt und Umland. Protokoll der X. Arbeitstagung des Arbeitskreises für südwestdeutsche Stadtgeschichtsforschung Calw 12. – 14. November 1971. Hrsg. von Erich Maschke und Jürgen Sydow. Stuttgart, 1974. (Veröffentlichungen der Kommission für geschichtliche Landeskunde in Baden–Württemberg, Reihe B. Forschungen 82. Bd.); Dorothee Rippmann: Bauern und Städter: Stadt Land – Beziehungen im 15. Jahrhundert. Das Beispiel Basel, unter besonderer Berücksichtigung der Nahmarktbeziehungen und der sozialen Verhältnisse im Umland. Basel und Frankfurt am Main, 1990. (Basler Beiträge zur Geschichtswissenschaft Bd. 159.) Rippmann irigylésre méltó forrásanyag segítségével, számos térképpel, táblázattal és grafikonnal illusztrált, módszertanilag is kitűnő könyvet írt.

A vámokat talán be lehetett volna illeszteni a pénzügy-igazgatási intézményekkel foglalkozó III. kritériumba, hiszen a harmincadvám-hivatalok ott foglalnak helyet, vagy a VIII., az úthálózati csomópontokat figyelembe vevő ismérv alá. Sajnos, eredetileg nem gondoltam rájuk, nem gyűjtöttem az ezekre vonatkozó adatokat, így kimaradtak. Utólag mégis az a véleményem, hogy ez így volt jó. Nem minden vámhelyből vált centrális hely, ahol pedig mégis, ez az úthálózat alapján úgylát kiugrik. Így végül nem tartom indokoltnak esetleges utólagos felvételüket. A kérdést csak azért említem, mert tanítványaim közül egyesek a vámok feldolgozását hiányolták.⁸²

Egyéb, a városiasságra, illetve a centralitásra utaló kritériumokat is fel lehetne vetni. Idetartoznak a vallásos társulatok. Ezekre azonban – hacsak nem maradt fenn a város levéltára – általában ritkán maradt adat, másrészt elhelyezésük a pontrendszerben nehéz. A kereskedő- és iparoscéhek közé ugyan elhelyezhetők lehetnek, hiszen ezek egyben vallásos testvérületek is, a VII. csoport azonban a központi hely gazdasági jelentőségét pontozza. A vallásos egyletek különben valóban a városokra és a jelentős mezővárosokra jellemzőek, máshol már írtam róluk.⁸³ Másik módszert vetett fel Szakály Ferenc, amikor a középkor végi, illetve kora újkori egyházi értelmiségiek szerepét vizsgálta a reformáció elterjesztésében. Felfigyelt arra, hogy ezek többsége mezővárosi polgári eredetű volt, és ezért megkísérelte néhány káptalan és a ferences rend tagjai, illetve a reformációban szerepet viselők származáshelyeiből ezek rangsorát megállapítani. Úgy hiszem, hogy akkor is többet tudnánk, ha valamennyi káptalan és néhány szerzetesrend középkor végi elérhető teljes tagnévsorából indulnánk ki. Valószínű, hogy szemben Szakállal, itt nem mezővárosiak, hanem a városiak vezetnének.⁸⁴ Elismerem, hogy ezt elvégezve finomítani lehetne a központi helyek rangsorát.

Zsidók jelenléte egy középkori településen teljesen biztosan igazolja annak gazdasági jelentőségét. Zsidók által lakott helységeket – nem ismervén azt, hogy mennyien éltek ott – a következő módon különböztethetjük meg: van-e adat Zsidó utcára, esetleg zsinagógára, vagy csak egyetlen zsidó él ott. Az adatgyűjtést ugyan országosan elvégeztem, az eredményt mégsem használhattam fel a kritériumnyalábnál. Egyrészt nem lehet más ismérvvel összekötni, önmagában pedig csak két, nem hat lépcsőfokra bontható, másrészt a zsidók nemcsak az őket befogadó település gazdasági jelentősége, hanem területi fekvése szerint is különböző helyeken telepedtek le. A középkori Magyar Királyság területén lényegében csak az Észak-Dunántúl (hozzászámítva Pestet és Vácot), valamint a mai Nyugat-Szlovákia területén tudunk zsidókat kimutatni. (Keleten csupán

82 A vámok kérdését tárgyalta: *Kollmann Ö.*: i. m.

83 *Kubinyi András*: Vallásos társulatok a késő középkori magyarországi városokban. In: *Uő*: Főpapok i. m. 341–352.

84 *Szakály F.*: Mezőváros i. m. (Humanizmus és reformáció 23.) 23–29. – Ld. erre még: *Kubinyi András*: Polgárság a mezővárosban a középkor és az újkor határán. Budapesti Könyvszemle. BUKSZ 9(1997) 2. 186–190.

Pásztón, Egerben, Kassán, Sárospatakon, Ungváron, Nagyváradon és Szegeden, délen pedig a szlavóniai Zágrábban.) Jelentős városok, így a Szepesség, Sáros vagy Erdély egész területén hiányoznak.⁸⁵ Nem valószínű, hogy például Pásztó jelentősebb helység lett volna Bártfánál, így a zsidó településeknek megléte vagy hiánya legfeljebb az ország északnyugati részén jöhet centralitásszámításra szóba.

Megemlíthetnénk még a vörös viasszal való pecsételés jogát, amelyben a jelentősebb királyi városok részesültek.⁸⁶ Sajnos, számos városi levéltár pusztulása miatt nem gyűjthető össze valamennyi erre vonatkozó kiváltság, így a pontrendszerbe sem illeszthető. Az utóbbi áll egy másik ismérvre is, miszerint volt-e fürdő a településen. Erre vonatkozóan is nagyon esetlegesen maradtak fenn adatok, ez irányú gyűjtésem azonban azt mutatja, hogy ez is a városiassággal függ össze, általában nagyon ritka a fürdő. Végeredményben a hat lépcsőfokra oszló tíz kritériumon kívül felvethető ismérvek fontosak ugyan, de vagy nincs rájuk elég adat, vagy nem oszthatók be a rendszerbe. Ennek ellenére kutatandók, mint ahogy – a vámok kivételével – a rájuk vonatkozó adatokat magam is összegyűjtöttem. Egy nagyobb tájegység vagy az egész ország feldolgozásánál kontrollként felhasználandók.

Centralitási pontrendszeremmel szemben – amennyiben nem hagytam mást figyelmen kívül – tudomásom szerint eddig csak Kristó Gyula professzor jelentett be Kalocsát vizsgálva ellenvéleményt. Az általam megadott 21 pontból ugyanis 11 az érseki székhellyel függ össze. Ez gyakorlatilag azt jelenti, hogy Kristó kihagyná az uradalmi, bíraskodási és egyházi igazgatási központokat, azaz az I., II. és IV. kritériumokat.⁸⁷ Kétségtelen, hogy ez nem látszik egészen indokolatlannak Kalocsa esetében, amely az oklevelekben *oppidum*ként fordul elő, és más városias ismérvei is hiányoznak.⁸⁸ Hangsúlyoznom kell azonban, hogy centralitással, nem pedig városokkal foglalkoztam, noha a központi helyek épp a várostörténethez adhatnak támpontot. Kalocsa valóban kirívóan rossz példának látszik, noha gyenge forrásadottsága miatt nem zárható ki egy általunk nem ismert kritérium megléte sem, például egy ispotályé vagy céhé. Így változatlanul használhatónak tartom pontrendszeremet, de nem feltétlenül lenne érdektelen a Kristó által megkérdőjelezett három ismerv nélkül is összehasonlítani a központi helyeket egymással. Ezt az alábbiakban meg is teszem. Megjegyzem, hogy

85 *Kubinyi András*: A magyarországi zsidóság története a középkorban. *Soproni Szemle* 49(1995) 18–21., 27.

86 *Iffj. Szentpétery Imre*: A vörös viaszpecsét bizonyító ereje a középkorban. In: *Emlékkönyv Szentpétery Imre születése hatvanadik évfordulójának ünnepére*. Bp. 1938. 450–453.

87 *Kristó Gyula*: *Fejezetek az Alföld középkori történetéből*. Szeged, 2003. 91–93.

88 Azért meg kell említeni, hogy bizonytalan adatok szerint premontrei monostorra és valamivel biztosabb forrás alapján apácakolostorra is következtethetünk itt. *F. Romhányi Beatrix*: *Kolostorok és társaskáptalanok a középkori Magyarországon*. Bp. 2000. 33–34. Ezeket nem vettem a magam számításánál figyelembe, de teljesen egyikük léte sem zárható ki.

Kollmann disszertációjában Gömör megye esetében ki tudta mutatni a Kristó professzor által kihagyni javasolt három ismérv esetében is ezek településfejlesztő hatását.⁸⁹

A központi helyek osztályozása

A pontrendszer alapján a központi helyeket osztályozni lehet. Kiindulópontnak a hazai fejlődéssel rokonítható Lengyelországból egy 16. század eleji forrást vettem. Ez négy csoportra osztja a lengyel városokat: főbb városok, másodrendű városok és mezővárosok, évi- és hetivásárokkal rendelkező mezővárosok, valamint vásárral nem rendelkező mezővárosok.⁹⁰ A két utóbbi csoport létezik a magyar oppidumoknál is, eszerint azonban nem osztályozhatjuk őket, mert a forráshiány miatt elképzelhető, hogy nem maradt fenn adat vásáraikra. Amit át lehet venni, az a két első csoport, azaz a lengyeleknél is léteztek a városokkal egy szinten álló mezővárosok. A városias települések centralitási pontszámai közt azonban jelentős különbségek vannak, úgyhogy több csoportra kell osztani a központi helyeket. Ezeknek címet kellett adnom, amely azonban inkább segédeszköz jellegű: arra a településtípusra utal, amely a csoportot leginkább meghatározza. A csoportok a következők: 1. Elsőrendű (főbb) városok, idesorolom a legalább 41 centralitási ponttal rendelkezőket. 2. Másodrendű városok 31–40 pont között. (Köztük – eddigi adataim szerint – csak királyi szabad, illetve földesúri városok vannak, mezőváros egy sem.) 3. Kisebb városok, valamint a jelentős városfunkciót betöltő mezővárosok. Pontszámuk: 21–30 közötti. 4. Közepes városfunkciót ellátó mezővárosok, 16–20 pont között. Ez a cím annyiban félrevezető, hogy egy-két város, például a királyi szabad város Kiszszeben is idekerült. 5. Részleges városfunkciójú mezővárosok, pontjaik 11–15 közöttiek. (Van köztük egy-két falu és földesúri kisváros is.) 6. Átlagos mezővárosok és mezőváros jellegű falvak, 6–10 közti pontszámmal. (A „mezőváros jellegű falu” elnevezés csak szükségmegoldás: többnyire a több sokadalommal rendelkezők kerültek ide.) 7. Jelentéktelen mezővárosok, valamint központi funkciót ellátó falvak. Pontszámuk: 1–5.⁹¹ A funkcionális szempontból városnak tekinthető települések alsó határa 15–16 pontnál lehet, ezért a 11–15 pontos kategória mintegy átmeneti jellegű, egyesek csak a forrásanyag hiánya miatt kerültek ebbe és nem a felsőbb csoportba.⁹²

⁸⁹ Kollmann Ö.: i. m. 113–115.

⁹⁰ Maria Bogucka–Henryk Samsonowicz: *Dzieje miast i mieszczaństwa w Polsce przedrozbiorowej*. Wrocław–Kraków–Gdańsk–Łódź, 1986. 106. A latin szöveg: *civitates principales, civitates et oppida secundi ordinis, oppida habenti (!) fora annualia et septimanalia, oppida non habentes fora*. Vö. Kubinyi A.: *Városfejlődés* i. m. 15.

⁹¹ Kubinyi A.: *Városfejlődés* i. m. 15–16.

⁹² A csak 14 pontos Zemplén megyei Sztropkó egyetemre járóival, harmincadhivatalával pl. biztosan csak saját adatgyűjtésem hiányossága miatt került az 5. csoportba. Nehezen tudom ugyanis elképzelni, hogy nem volt vásárjoga és nem rendelkezett céhekkel.

Az előzőekben láttuk, hogy a középkori Magyar Királyság területének mintegy kétharmadából már összegyűjtöttem valamennyi központi helyet.⁹³ Ilyen település ezen a területen több száz volt, ezeket önálló könyvben szeretném bemutatni. Most azonban csak az 1-től a 4. csoporttal bezárólag összeírt centrális helyekről szólok. 16 pont felett ezen a területen, a királyság kétharmadán, 94 ilyen települést találunk. A legmagasabbtól lefelé sorolom fel őket, beosztva négy csoportba. A királyi szabad városok neveit félkövé, a földesúri városokét dőlt, a mezővárosokét normál betűtípussal adom meg. A pontszám mögött zárójelben az I., II. és IV. centralitási ismérvek pontszámának levonásával kapott szám következik, hogy a Kristó által felvetett problémára is választ kaphassunk. Ez a zárójeles szám csak az erdélyi megyék adatainál hiányzik. A zárójelbe tett pontszámok csoportonkénti átlagát is megadom, közölve azon településeket, amelyek erősen az átlag alatt vannak. A városok mögött rövidítve arra a középkori megyére utalok, ahol feküdtek. A betűrövidítés Engel Pál rendszere szerinti.⁹⁴ Megjegyzem még, hogy egyes esetekben az itt közölt számok minimálisan eltérnek a korábbi közléseimben olvasottaktól, hiszen az újonnan talált adatokat is bedolgoztam.

1. *Elsőrendű (főbb) városok:* **Buda** (PI) 55, (35), **Pozsony** (PO) 49, (41), **Kolozsvár** 45, **Kassa** (AJ) 43, (40), **Székesfehérvár** (FJ) 43, (32), **Szeged** (CSG) 42, (34), **Pest** (PE) 41, (34), **Sopron** (SN) 41, (35), **Várad** (BI) 41, (30). – A csoporthoz tehát öt szabad királyi (tárnoki) és három egyéb királyi szabad, valamint egy földesúri város tartozik. Ha a Kristó által kihagyni javasolt I., II. és IV. kategóriákat elhagyjuk, akkor 30–41 közti pontokat, átlag 35,1-et kapunk. Átlag alatt van Nagyvárad 30 és Székesfehérvár 32 ponttal.

2. *Másodrendű városok:* **Pécs** (BAR) 39, (26), **Esztergom** 38, (24), **Eger** (HS) 33, (23), **Győr** (GY) 33, (22), **Bártfa** (SS) 33, (30), **Eperjes** (SS) 32, (29), **Temesvár** (TS) 32, (25). – Így e csoporthoz két szabad királyi (tárnoki) és öt földesúri város sorolható. Az I., II. és IV. ismérvek nélkül a pontszámok 22 és 30 közöttiek, az átlag 25,6. Átlag alatti Győr 22 és Eger 23 ponttal.

3. *Kisebb városok és jelentős városfunkciójú mezővárosok:* **Bács** (BCS) 30, (17), **Asszonypataka (Nagybánya)** (SZR) 29, (26), **Lippa (1529-től királyi szabad város)** (AD) 28, (26), **Debrecen** (BI) 28, (26), **Veszprém** (VP) 28, (17), **Gyula** (BÉ) 27, (22), **Csanád** (CSD) 27, (17), **Szatmár és Németi** (SZR) 27, (24),

93 Gömör megye és a kishonti kerület esetében Kollmann Örs László, az erdélyi megyékből Rüs-Fogarasi Enikő munkáira támaszkodtam, ld. a 44–45. j.-et; *Szende Katalin*: Otthon a városban. Társadalom és anyagi kultúra a középkori Sopronban, Pozsonyban és Eperjesen. Bp. 2004. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 32.) közölte Sopron, Pozsony és Eperjes centralitási pontszámait. Pozsony és Sopron esetében ezeket vettem át (Sopronnál módosította saját korábbi számításaimat), míg Eperjesnél saját pontozásomnál maradtam. Pozsony megyére ugyan nincsenek adataim, viszont Pozsony város maga a megyehatáron fekszik, így érintkezik az általam feldolgozott területtel, ezért figyelembe tudtam venni.

94 *Engel Pál*: Magyarország világi archontológiája 1301–1457. Bp. 1996. (História Könyvtár. Kronológiák, adattárak. 5.) IX–XXI.

Szombathely (VS) 27, (23), Vasvár (VS) 25, (18), Dés (DO) 24., Gyöngyös (HS) 24, (20), Rimaszombat (KisHT) 24, (19), Tata (KM) 24, (18), *Karánsebes* (Szörényi bánság) 24, (15), Óbuda (PI) 23, (12), Miskolc (BSD) 22, (18), *Kismarton* (SN) 22, (20), Kapornak (ZL) 22, (16), Gönc (AJ) 21, (18), Szikszó (AJ) 21, (18), Beregszász (BRG) 21, (18), Munkács (BRG) 21, (15), Kalocsa (Solti szék) 21, (10), Ungvár (UN) 21, (16), Sárospatak (ZN) 21, (17). – A 26 településből 2 királyi szabad, 7 földesúri város, 17 mezőváros. Nem számítva az I., II. és IV. ismérveket a pontszámok 10 és 26 közt váltakoznak, az átlag: 18,6 pont. Átlag alatt vannak: Kalocsa 10, Óbuda 12, Munkács 15, Karánsebes 15 ponttal.

4. *Közepes városfunkciót ellátó mezővárosok.* Arad (AD) 20, (13), Torda (TD) 20, Pápa (VP) 20, (17), Varannó (ZN) 20, (15), Sajószentpéter (BSD) 19, (15), *Gyulafehérvár* (FH) 19, Csetnek (GM) 19, (16), Nyírbátor (SZB) 19, (16), Kisvárdra (SZB) 19, (15), Nagykároly (SZR) 19, (15), *Kőszeg* (VS) 19, (17), Simánd (ZD) 19, (15), Nagymihály (ZN) 19, (17), Szond (BCS) 18, (15), Békés (BÉ) 18, (14), Komárom (KM) 18, (14), Nagykálló (SZB) 18, (14), Ozora (TO) 18, (15), Körmend (VS) 18, (16), Gálszécs (ZN) 18, (15), *Titel* (BCS) 17, (10), Gömör (GM) 17, (10), Rimaszécs (GM) 17, (15), Rozsnyó (GM) 17, (13), Pásztó (HS) 17, (14), Nagytúr (Mezőtúr) (SZO) 17, (16), Nezsider (MO) 17, (16), *Visehrad* (PI) 17, (12), Segesd (SM) 17, (12), Csepreg (SN) 17, (14), Simontornya (TO) 17, (16), Tolnavár (TO) 17, (13), Nagyszőlős (UG) 17, (15), Kanizsa (ZL) 17, (15), Tapolca (ZL) 17, (12), Zalavár (ZL) 17, (11), Jenő (Borosjenő) (ZD) 17, (12), Pécsvárad (BAR) 16, (12), Siklós (BAR) 16, (13), Hatvan (HS) 16, (13), Heves (HS) 16, (12), Szentmárton (GY) 16, (12), Huszt (MM) 16, (13), Magyaróvár (MO) 16, (12), Cegléd (PE) 16, (15), Kecskemét (PE) 16, (13), **Kisszeben** (SS) 16, (14), Kapos (UN) 16, (13), Apácavásárhely (Somlóvásárhely) (VP) 16, (12), Szentgrót (ZL) 16, (12), Homonna (ZN) 16, (12), Sátoraljaújhely (ZN) 16, (14). – Az 52 településből csak egy királyi szabad város, van még 4 földesúri város, a többi 47 pedig mezőváros. Amennyiben nem számítjuk az I., II. és IV. ismérveket, akkor 10 és 17 pont közt vannak a pontszámok, átlaguk 13,8. Az átlag alatt a következők vannak: Gömör és Titel 10, Zalavár 11 ponttal.

Először a Kristó által kihagytni javasolt földesúri, királyi és egyházi igazgatási központok kérdését vegyük elő. Az nem vonható kétségbe, hogy a Kárpát-medencében Buda volt a legjelentősebb város. Nos, az ismertett igazgatási ismérvek kihagyása esetén Sopronnal kerülne pontosan egy szintre, ami nyilvánvaló képtelenség. Vissza kell utalnom Max Weberre, aki ismeri a fejedelmi és a fogyasztói város ideáltípusát, a magyar főváros pedig mindkettőnek felfogható. Az igazgatási központok fogyasztó-piaciságát sem vonhatjuk, gondolom, kétségbe. Az nem lehet véletlen, hogy a három igazgatási kategória kihagyása esetén is a 21-nél magasabb pontszámú 41 város közül csak négy nem éri el a 16 pontot, amelyet városiassági határnak tekintettünk, közülük azonban kettő, Munkács és Karánsebes így is 15 pontos lett, rossz forrásadottsága ellenére. Kalocsával kapcsolatban viszont igaza van Kristónak, igazgatási funkciói levonása után feltűnően kevés pontja maradt. Azt lehetne mondani tréfásan, hogy ez az a kivétel, amely erősíti a szabályt. Hangsúlyozni kell azonban, hogy az igazgatási centru-

mot csak akkor vehetjük a városiasodással kapcsolatban figyelembe, amennyiben legalább egyszer előfordul mezővárosként vagy vásárhelyként. Önmagában az igazgatási központ nem tett városiassá egy települést, mint ahogy nem egy olyan helyen tartottak megyei ítélőszéket, amely falu volt, és vásárral sem rendelkezett.⁹⁵

Az ország kétharmadán tehát összesen 94 városnak tekinthető települést találunk. Az első- és másodrendű városok csoportjában csak jogilag is városnak tekinthető települések fordulnak elő, mégpedig hét szabad királyi civitas (a vizsgált területen kívül eső Nagyszombat kivételével valamennyi), három királyi szabad és hat földesúri város. Ez utóbbiak lakói jogilag jobbágyok. A két következő, még városnak tekinthető vagy legalább közepes város funkciókat ellátó településekből álló csoporthoz három királyi szabad és 11 földesúri város, valamint 64 mezőváros tartozik. Ezekből áll eszerint a vizsgált terület városhálózata, amely azt mutatja, hogy a középkori Magyar Királyság városiassága vizsgálatánál nem csupán a 30 királyi szabad várost kell tekintetbe venni. Ez annál is érdekesebb, mert az ország nem vizsgált harmadában, azaz Nyugat-Szlovákia területén, az erdélyi Szászföldön és a Drávától délre feküdt a többi 17 királyi szabad város. Mindamellett figyelembe kell még vennünk a többi központi helyet is, hiszen köztük is vannak városfunkciókat ellátók, többségük pedig egy kisebb terület gazdasági centruma volt. Nem lényegtelen ezért annak vizsgálata, hogy ezen kisebb alközpontok sűrűsége hogyan függött össze a régió városainak számával, valamint a terület népességével.

A népesség összefüggése a városfejlődéssel

Az eddig kutatott terület 15. század végi népességszámát közel egy évtizede igyekeztem megyék szerint felbecsülni, megadván egy minimális és egy maximális számot. Mivel jelenleg a régiók egymáshoz viszonyított aránya a lényeges, csak a minimális eredményt vettem figyelembe.⁹⁶ A régiókat megyék alapján állítottam össze, egyrészt, mert a központi helyeket is – ahogy azt korábban megindokoltam – megyék szerint gyűjtöttem össze, másrészt, mert a népesség becslése is a közigazgatási egységek alapján történt. Az így kialakított régiók ezért nem esnek össze teljesen a földrajziakkal vagy a gazdaságiakkal. Néhány példa: az északkeleti régió és az alföldiek közt a Tisza a határ, amely azonban több megyét metsz, így Máramarost, Ugocsát, Bereget, Szabolcsot és Hevest. Máramarost és Hevest az északkeleti, a többit az alföldi régiókhöz vettem. A Maros átfolyik Arad és Csanád megyéken, ezeket nem az alföldi, hanem a Tisza–Maros közti régióhoz csatoltam. A Duna által metszett Győr, Komárom és Esztergom megyék a dunántúli, Pest megye pedig, amelynek egy kis csücske a Dunántúlra

95 Vö. *Csukovits E.*: Sedriahelyek i. m. 372–374.; *Kubinyi A.*: Városfejlődés i. m. 18.
96 *Kubinyi András*: A Magyar Királyság i. m. 157–159.

esett a nyugat-alföldi régióhoz kerültek. Az erdélyi megyéket nem tárgyalom, megvárom, míg Rüszt-Fogarasi Enikő feldolgozása megjelenik, előzetes közlésében túl kevésnek látszik a központi helyek száma. Nem vettem figyelembe a kishonti kerületet, ahol amúgy is Rimaszombat az egyetlen központi hely. A kerületet ugyanis Hont megyével együtt tárgyaltam a népességgel foglalkozó tanulmányomban. Végül itt nem szerepel Pozsony városa, hiszen a megye központi helyei nincsenek még összegyűjtve. Ezenkívül egyes megyéknek éppúgy van hegyvidéki, mint alföldi jellegű része. Például északon Heves, Borsod stb. keleten Bihar, Zaránd stb., a Dunántúlon egyrészt Veszprém és Fejér, másrészt Sopron és Vas.

A régiók és a hozzá tartozó megyék a következők:

Északkelet: Abaúj, Borsod, Gömör, Heves, Máramaros, Sáros, Torna, Ung, Zemplén. *Az Alföld keleti fele:* Bereg, Bihar, Szabolcs, Szatmár, Ugocsa, Zaránd. *Az Alföld nyugati fele:* Bács, Békés, Bodrog, Csongrád, Jászkun kerület, Külső-Szolnok, Pest, Solti szék. *Tisza–Maros köze:* Arad, Csanád, Keve, Krassó, Szörényi bánóság, Temes, Torontál. *Észak-Dunántúl:* Fejér, Esztergom, Győr, Komárom, Moson, Pilis, Sopron. *Dél-Dunántúl:* Baranya, Somogy, Tolna, Vas, Veszprém, Zala.

1. táblázat

A népesség, a központi helyek és az ezek közt levő városok összefüggése régiók szerint

Régiók	Népesség	Központi helyek száma	Egy központi helyre eső népesség/fő	Városok száma	Egy városra eső népesség/fő	Egy városra eső központi helyek száma
Északkelet	284 130	133	2136	26	10 928	5,1
Alföld keleti fele	320 390	107	2994	13	24 645	8,2
Alföld nyugati fele	254 710	85	2997	11	23 155	7,7
Tisza–Maros köze	240 365	93	2585	5	48 073	18,6
Észak-Dunántúl	140 805	69	2041	14	10 058	4,9
Dél-Dunántúl	480 415	239	2010	19	25 285	12,6
Összesen	1 720 815	726	2370	88	19 555	8,25

Feltűnő, hogy az egy központi helyre eső népesség egyrészt az alföldi, másrészt a dunántúli két régióban gyakorlatilag megegyezik egymással, és az északkeleti terület sem tér el nagyon az alföldiektől, viszont a Tisza–Maros közében jóval magasabb lakosságot kell számítani egy városra (1. táblázat). Ezek a számok azt mutatják, hogy egy központi hely átlagban hány ember számára gyakorolt központi funkciót. Ezzel szemben más képet kapunk, ha az egy régióban az egyes városok vonzáskörzetébe tartozó népesség átlagát akarjuk kiszámítani. Itt

a legalacsonyabb az egymástól lényegesen el nem térő északkeleti és észak-dunántúli terület, a két alföldi régió megint hasonlít egymáshoz, sőt a dél-dunántúlihoz is. A Tisza–Maros köze itt is eltér, kétszer annyi ember lakott egy város vonzáskörzetében, mint az előbbi három régióban. (Város alatt itt nem a jogi értelemben vett *civitas*t értem, hanem a 16-nál több centralitási ponttal rendelkező települést.) A lényeg tehát szemmel láthatóan az, hogy milyen mértékben oszlottak meg a városfunkciók a legalább közepes mértékben ilyeneket ellátók és a többi központi hely közt. A legkevesebb kisebb központi hely az Észak-Dunántúlon és északkeleten esett egy városra. Megint hasonlít egymáshoz az alföldi két régió. Ezeknél jóval több központi helyet kell számítani egy városra az ország különben legsűrűbben lakott dél-dunántúli területén, és még ennél is többet a Tisza–Maros közében. Ebből viszont az következik, hogy az ország általunk vizsgált területén az észak-dunántúli és az északkeleti ország rész volt a legvárosiasabb. A Dél-Dunántúl esetében a helyzet érthető. A régió nagy része dombokkal-völgyekkel felszabdalt terület, ahol a közlekedési problémák több kisebb alközpont létesítését tették szükségessé, annál is inkább, mert a táj nagy része szőlőkkel volt borítva, a szőlő pedig növeli a társadalmi munkamegosztást, és így az árucserét. A sok kis központi hely pedig a jelek szerint fékezte a nagyobb központok kialakulásának lehetőségét. Most azonban csak felvetem a kérdést, hiszen a választ majd egy összefoglaló monográfiában kell megadnom.

Térbeli elhelyezkedés

Foglalkozni kell még egy kérdéssel. Több évtizeddel ezelőtt írt tanulmányaimban a városok piac körzeteivel foglalkozva felfigyeltem olyan középkori jogi szabályokra, amelyek tulajdonképpen törvényesítik a piac körzeteit. Így létezett egy két magyar mérföldes körzet, általában ezen belül nem lehetett ugyanazon a napon piacot vagy sokadalmat tartani. A két mérföldes körzet előfordul *rasta*, azaz pihenőhely megnevezéssel is. Volt egy nyolc mérföldes körzet is, amelyről megmondják, hogy ez annyi, mint a Buda–Székesfehérvár közti távolság. Amennyiben valakit száműztek Budáról, nem tartózkodhatott ezen belül. Azt is megállapítottam, hogy ezek a körzetek valóban több esetben kimutathatók, és a körzetek határán újabb központok alakultak ki. Az egyetemre járók adatai összegyűjtése után így a magyarországi városok hierarchikus térbeli rendjének rekonstrukcióját is megkísérleltem.⁹⁷ Úgy tűnt, hogy ez pontosan kiadja a Christaller által egykor felvetett hatszöges rendszert, azaz a centrális helyek hatszöge-

⁹⁷ Kubinyi A.: A középkori magyarországi városhálózat i. m. 58–60.; *Uő*: Budapest története a későbbi középkorban Buda elestéig. In: Budapest története II. k. Főszerkesztő: Gerevich László. Bp. 1973. 23–25. A 27. oldalon a 2. ábra a Buda és Pest körüli négy és nyolc mérföldes körzeteit mutatja, ami igazolja, hogy a városok, mezővárosok és vásárhelyek leginkább ezeken a körzethatárokon foglalnak helyet.; *Uő*: A magyarországi városhálózat XIV–XV. századi fejlődésének néhány kérdése. Tanulmányok Budapest múltjából 19(1972) 39–56.

ket alkotva helyezkednek el. Ez a rendszer azonban nem foglalja magába Erdélyt és Szlavóniát. Buda és Pest körül a hatszöget Kassa, Nagyvárad, Szeged, Pécs, Pozsony és Sopron együtt, valamint Körmöcbánya alkotja.⁹⁸ Ez a rendszer kétségkívül eléggé elfogadhatónak látszott, a baj csak az, hogy a piackörzetek sugarát, más centrális helyekkel való érintkezését térképen, körző segítségével, nem pedig a tényleges, ma már általában meg nem állapítható úthosszak alapján állapítottam meg. Az egyetemre járók száma pedig – ahogy az előzőekben is láttuk – csak egy kritériuma a központi helyeknek, ezért dolgoztam ki új pontrendszert. Sajnos az erdélyi szászokon, a székelyeken és Szlavónián kívül hiányoznak a nyugat-szlovákiai megyék, délen pedig Szerém, Valkó és Pozsega.

Ennek ellenére az eddig feldolgozott terület térképére kizárólag a 16 centralitási pont feletti településeket elhelyezve elég világosan látszik egy – igaz, nem teljesen szabályos – településhierarchia. Nyilvánvaló, hogy az egymás mellett fekvő Buda, Pest és Óbuda agglomeráció egységet képezve az ország gazdasági központja. (Megjegyzem, hogy Buda és Pest magánföldesúri kézen levő és mezővárosi jogokat élvező külvárosait, Felhévízet, illetve Szentfalvát a pontrendszer elkészítésénél nem vettem külön figyelembe, hanem adataikat az anyavárosnál tárgyaltam.) Mivel Erdélynek csak egy része van feldolgozva, most kihagyom Kolozsvárt, és így – Budát és Pestet egynek véve – a 14 első- és másodrendű város tágabb piackörzeteit tekintem át. Alapul vettem a Buda–Székesfehérvár távolság felét, amely két rasta, azaz négy mérföld. Ebben az esetben azt vizsgáltam, hogy a körzeten belül, továbbá annak határán, milyen, legalább közepes városfunkciót ellátó, tehát 16 pontnál többet kapott településeket találunk. Régiók szerint haladok. Nem veszem viszont figyelembe a körzeten belül, de általam fel nem dolgozott területre eső városokat, például a nyugat-szlovákiaiakat.

Északkelet. *Bártfa.* Körzeten belül: Kisszeben. Határán: Eperjes. – *Eperjes.* Körzeten belül: Kisszeben. Határán: Bártfa, Varannó, Kassa. – *Kassa:* Határán: Eperjes, Varannó, Gálszécs, Gönc. – *Eger:* Határán: Gyöngyös. – **Alföld keleti fele.** *Nagyvárad.* – **Alföld nyugati fele.** *Szeged.* Határa közelében Csanád. – **Tisza–Maros köze.** *Temesvár.* – **Észak-Dunántúl.** *Buda és Pest.* Határán: Visegrád. – *Esztergom.* Körzeten belül: Visegrád. Határán: Tata. – *Győr.* Körzeten belül: Szentmárton. (Pannonhalma.) Határán: Komárom, Pápa, Óvár. – *Pozsony.* Határán: Óvár, Nezsider. – *Sopron.* Körzeten belül: Kismarton. Határán: Csepreg, Kőszeg. – *Székesfehérvár.* Határa közelében Veszprém. **Dél-Dunántúl.** *Pécs.* Körzeten belül: Pécsvárad. Határán: Siklós. – Sem körzeten belül, sem annak határán legalább 16 pontos város nincs Nagyváradnál és Temesvárnál, csak a körzethatáron találunk ilyeneket Kassán, Egerben, Szegeden, Budán és Pesten, Pozsonyban, valamint Székesfehérváron. A körzeten belül nincs egyetlen első- és másodrendű város. Ez nem jelenti azt természetesen, hogy egyéb központi helyek ne lettek volna a négy mérföldes körzeten belül. Annyi azonban nyilván-

⁹⁸ Kubinyi A.: A középkori magyarországi városhálózat i. m. 71.

való, hogy az első- és másodrendű városok többsége uralkodni tudott négy mérföldes körzetén.

A Buda–Székesfehérvár közti nyolc mérföldes kör esetében csak a körzethatáron fekvő, legalább 16 pontos városias településeket sorolom fel a 16 első- és másodrendű városnál. **Északkelet.** *Bártfa.* Varannó, Homonna, Kassa. – *Eperjes.* Nagymihály, Sátoraljaújhely, Gönc, Rozsnyó. – *Kassa.* Bártfa, Homonna, Nagymihály, Kapos, Sátoraljaújhely, Sárospatak, Rozsnyó. – *Eger.* Gömör, Szikszó, Hatvan, Pásztó. **Alföld keleti fele.** *Nagyvárad.* Debrecen, Gyula. – **Alföld nyugati fele.** *Szeged.* – **Tisza–Maros köze.** *Temesvár.* Csanád, Lippa. – **Észak-Dunántúl.** *Buda és Pest.* Székesfehérvár, Tata, Pásztó, Hatvan, Cegléd. – *Esztergom.* Pásztó. – *Győr.* Pozsony, Veszprém, Nezsider. – *Pozsony.* Győr, Sopron, Kismarton. – *Sopron.* Pozsony, Vasvár. – *Székesfehérvár.* Tata, Buda, Simontornya, Ozora, Szentmáron. – **Dél-Dunántúl.** *Pécs.* Tolnavár. – Szeged nyolc mérföldes határán nem találunk legalább 16 pontos települést. A nyugat-szlovákiai centrális helyek ismeretével még több lenne a körzethatáron fekvők száma. A határon fekvő alközpontok számának a nagysága utalhat a körzet városiasságára. Az bizonyosnak látszik, amire más adatok alapján már az előzőekben is utaltam, hogy az általam vizsgált területen az északkeleti és az észak-dunántúli régió látszik a leginkább városiasnak.

Végül a Buda és Pest, valamint Pozsony közti távolságot sugárként véve kialakított körzeteket vizsgáltam meg. Most csak a 13, első- és másodrendű városnak azok határán való elhelyezkedését mutatjuk be. **Északkelet.** *Bártfa.* Eger. – *Eperjes.* – *Kassa.* – *Eger.* Bártfa, Nagyvárad, Székesfehérvár. – **Alföld keleti fele.** *Nagyvárad.* Temesvár, Szeged, Eger. – **Alföld nyugati fele.** *Szeged.* Nagyvárad, Pécs, Székesfehérvár, Buda. – **Tisza–Maros köze.** *Temesvár.* Nagyvárad. – **Észak-Dunántúl.** *Buda és Pest.* Szeged, Pécs, Pozsony. – *Esztergom.* Sopron. – *Győr.* – *Pozsony.* Buda. – *Sopron.* Esztergom. – *Székesfehérvár.* Eger, Szeged. – **Dél-Dunántúl.** *Pécs.* Buda, Szeged. – Eperjes, Kassa és Győr kivételével tehát a többi 13 első- és másodrendű város közt kimutatható a Buda–Pozsony távolság, nem egynél többszöri megléte. Amennyiben a nyugat-szlovákiai régiót is figyelembe vettem volna, a hiányzó három esetében is megtalálhattuk volna az őket egy ottani várossal összekötő ugyanilyen távolságot, például Kassánál Körmöcbányát, Győrnél Selmecebányát.

Ez viszont arra utal, hogy a középkori Magyar Királyság városhálózata rekonstrukciójához szükséges lenne a hiányzó megyék feldolgozására is. Az viszont nem lehet véletlen – még akkor sem, ha a körzővel mért távolságok a tényleges útviszonyoktól eltérnek –, hogy az első- és másodrendű városok közt megközelítőleg azonos távolságokat lehet kimutatni. A piackörzeteket térképen jobban be lehetne mutatni, figyelembe véve a 16 és 20 pont közti központi helyek négy, és a 21–30 köztiek nyolc mérföldes körzetét is. Ezt az Alföld és az Alföld-széli megyék esetében egyszer már megtettem.⁹⁹ Az összes általam ismert

99 Kubinyi A.: Városfejlődés i. m. Kihajtható térképvázlat a 102–103. oldal között.

központi helyet bemutató, remélem egyszer elkészülő művemben valamennyi központi helyet szeretném térképen, piackörzeteikkel bemutatni.

*

Tanulmányomban nem dolgozhattam fel – még az eddig általam vagy tanítványaim által vizsgált területen sem – a teljes város- és központihely-hálózatot. Mindössze azt akartam bemutatni, hogy milyen módszereket alkalmaztam. Ezekből viszont kiderül, hogy a jogi értelemben vett városfogalommal nem megyünk sokra, a Magyar Királyság annál városiasabb volt, mint ahogy arra korábban utaltak. A jobbágyok lakta földesúri városok és a mezővárosok egy része biztosan része volt a városhálózatnak, de egyes városi funkciókat a kisebb mezővárosok, sőt a vásártartó falvak is elláthattak. Minden jel arra utal, hogy létezett a központi helyek között hierarchikus térbeli rend, amelyben a Timon értelmezésében közjogi értelemben vett szabad városoknak tekinthető települések ugyan vezető szerepet játszottak, de egyrészt voltak a jelentősebb városok között magánföldesúriak is, másrészt királyi szabad városok még az alsóbb kategóriákban is előfordulhattak.

ANDRÁS KUBINYI

NETWORK OF TOWNS IN THE CARPATHIAN BASIN IN THE LATE MIDDLE AGES

The definition of the medieval town is a difficult task and we find several opinions about it among historians. Probably the definition of the functions of town provides the best solution, several criteria should be considered simultaneously. In earlier Hungarian historiography the juridical situation of the towns was considered as most important, only free royal towns, the *civitates* were considered as towns, all in all thirty of them, thus whole regions should have been with no towns at all. The towns with walls, but owned by landlords and the market towns without walls were not considered as towns. The Slovak historiography considers these towns with walls, but owned by landlords and the market towns without walls as towns too, and calls them *mestečko*, or small towns.

Nevertheless, we can not consider all market towns as towns even if they had some functions of towns. Ten criteria of centrality were elaborated by the author, with points from 1 to 6. I. Centre of a domain, residence of king or lord. II. Juridical centre, *loca credibilia*. III. Financial centre. IV. Church administration. V. Church institutions, especially mendicant orders' monasteries and hospices. VI. University students from this town. VII. Number of guilds. VIII. Crossroad. IX. Markets and fairs. X. Legal situation of the town. Thus we can conclude: 1. First rank centres above 41 points. 2. Second rank centres 31–40 points. 3. Smaller towns, important market-towns 21–30 points. 4. Middle rank market towns 21–30 points. 5. Less important market towns with some functions of towns 11–15 points. 6. Average market towns and bigger villages 6–10 points. 7. Market towns without importance and bigger villages 1–5 points.

Settlements with at least 16 points are members of the towns' network. Until now, for two third of Hungary's territory, we could define these points with 94 towns, among them 9 of the first, 7 of the second and 26 of the third, 52 of the fourth category. In this territory there were only 13 free royal towns.